

Universitat
de les Illes Balears

TESI DOCTORAL
2022

**L'EDUCACIÓ MASCULINA EN ELS COL·LEGIS
RELIGIOSOS DE LA POSTGUERRA (1939-1945)**

Sergi Moll Bagur

Universitat
de les Illes Balears

TESI DOCTORAL
2022

Programa de Doctorat en Educació

**L'EDUCACIÓ MASCULINA EN ELS COL·LEGIS
RELIGIOSOS DE LA POSTGUERRA (1939-1945)**

Sergi Moll Bagur

Director/a: Bernat Sureda Garcia

Director/a: Francisca Comas Rubí

Tutor/a: Bernat Sureda Garcia

Doctor/a per la Universitat de les Illes Balears

Universitat
de les Illes Balears

Dr. Bernat Sureda i Garcia, de la Universitat de les Illes Balears.

DECLARO:

Que la tesi doctoral que porta per títol «**L'EDUCACIÓ MASCULINA EN ELS COL·LEGIS RELIGIOSOS DE LA POSTGUERRA (1939-1945)**», presentada per **SERGI MOLL BAGUR** per a l'obtenció del títol de doctor, ha estat dirigida sota la meva supervisió.

I perquè quedi constància d'això signo aquest document.

Signatura

SUREDA
GARCIA
BERNAT - DNI
42946590R

Firmado digitalmente
por SUREDA GARCIA
BERNAT - DNI
42946590R
Fecha: 2022.04.29
08:42:38 +02'00'

Palma de Mallorca, 29 d'abril del 2022

Universitat
de les Illes Balears

Dra. Francisca Comas i Rubí, de la Universitat de les Illes Balears.

DECLARO:

Que la tesi doctoral que porta per títol «**L'EDUCACIÓ MASCULINA EN ELS COL·LEGIS RELIGIOSOS DE LA POSTGUERRA (1939-1945)**», presentada per **SERGI MOLL BAGUR** per a l'obtenció del títol de doctor, ha estat dirigida sota la meva supervisió.

I perquè quedi constància d'això signo aquest document.

Signatura

COMAS
RUBI
FRANCISCA
- DNI
43068514W

Firmado
digitalmente por
COMAS RUBI
FRANCISCA - DNI
43068514W
Fecha: 2022.04.29
08:51:20 +02'00'

Palma de Mallorca, 29 d'abril del 2022

Al meu avi Fredo

AGRAÏMENTS

La recerca que es presenta a continuació ha estat elaborada en paral·lel a la meva activitat com a docent en diferents escoles i instituts d'arreu de les Illes Balears. La realització d'una tesi doctoral juntament amb l'exercici de la docència a temps complet implica la presència d'un nombre significatiu de dificultats i obstacles que, sense l'ajuda altruista de les següents persones, no hauria estat possible.

En primer lloc, m'agradaria donar les gràcies als meus directors, el Dr. Bernat Sureda Garcia i la Dra. Francisca Comas Rubí. El seu mestratge i exemple, fonamentat en el rigor científic, el treball en equip i el compromís social, m'han ajudat a créixer no només com a investigador, sinó també com a docent i com a persona. Aquest agraïment és extensible a la resta de membres del Grup d'Estudis d'Història de l'Educació (UIB), i especialment al Dr. Gabriel Barceló Bauzà qui des de la meva arribada, en el marc d'una beca de col·laboració (MEC), m'ha guiat i orientat a l'hora de transitar per aquest laberint acadèmic, del qual, sense la seva ajuda, m'hagués costat sortir-ne.

En segon lloc, vull ressaltar l'amabilitat i la col·laboració activa de cada un dels testimonis orals que han fet possible aquest estudi. Els seus relats i l'extens compendi d'experiències que m'han permès escoltar i anotar han convertit un simple treball acadèmic en una experiència inoblidable. Per això vull donar les gràcies pel seu temps i ajuda incondicional a Gabriel Serra Bisbal, Guillem Massanet Tous, Antoni Casellas Flaquer, Antoni Reynés Seguí, Josep Lliteras Vives, Antoni Cifre Domingo, Francesc Arbona Fronter, Miquel Colom Morell, Salvador Reynés Arbona, Bartomeu Sansó Crespí, Andreu Sansó Crespí, Joan Bagur Franco, Alfredo Moll Tur, Gabriel Julià Seguí, Rafael Perera Mezquida i Bernat Garcias Lladó.

En tercer lloc, vull agrair a la meva mare i al meu pare, Missi i Toni, i a la meva germana Laura, la cura i l'estaló que m'han brindat durant tot el camí recorregut. I als meus avis, Fredo, Catalina, Joan i Anna, que, amb els seus records i estima, han fet possible la tesi que es presenta a les següents pàgines.

Finalment, resta fer un reconeixement al meu “gabinet de crisi” conformat per en Joan, na Carme i la meva companya, na Júlia. Gràcies de tot cor per haver volgut compartir aquesta aventura amb jo oferint-me el vostre suport logístic, filològic i emocional.

LLISTAT DE PUBLICACIONS QUE CONSTITUEIXEN LA TESI

El format escollit per a la presentació dels resultats obtinguts en la investigació ha estat el compendi d'articles, reconegut en els plans d'estudis de Doctorat (Reial Decret 99/2011). En el cas del programa del Doctorat en Educació de la Universitat de les Illes Balears, s'exigeix com a pas previ a la presentació de la tesi per compendi d'articles un mínim de tres treballs publicats, o bé acceptats per a la seva publicació, en revistes científiques del Grup A o Grup d'Excel·lència segons la classificació del CIRC, o a revistes del JCR, SCOPUS, IN-RECS, ERIH o al catàleg LATINDEX.

A continuació es presenta el llistat amb els articles que s'inclouen a la tesi acompanyats dels seus índexs d'impacte:

Article I

Moll, S. i Sureda, B. (2020). Private religious schools for boys in the Spanish post Civil War period: an analysis through triangulating historical sources. *History of Education & Children's Literature*, 15(2), 29-48.

- Journal Citation Reports (JCR):

[Factor d'impacte (JCI): 0.33, History, 321/488, Quartil 3]

- SCOPUS - Scimago Journal Rank (SJR):

[Factor d'Impacte: 0.104, Education, 1452/1544, Quartil 4]

Article II

Moll, S. i Sureda, B. (2021). La generación de capital social y la conformación de identidades en los colegios de la posguerra española (1939-1945): estudio de la revista escolar Montesión. *Social and Education History*, 10(3), 238-361.

- Journal Citation Reports (JCR):

[Factor d'Impacte (JCI): 0.40, History of Social Sciences, 35/38, Quartil 4]

- SCOPUS - Scimago Journal Rank (SJR):

[Factor d'Impacte: 0.197, History, 327/1388, Quartil 1]

Article III

Moll, S. i Comas, F. (2022). Corporate History or the Education Business. A Case-Study: Sant Francesc De Sales School, Menorca (1939-1945). *Paedagogica Historica*.

- Journal Citation Reports (JCR):

[Factor d'Impacte: 0.680, History and Social Sciencies, 21/34, Quartil 3]

[Factor d'Impacte (JCI): 0.43, Education & Educational Research, 478/724, Quartil 3]

- SCOPUS - Scimago Journal Rank (SJR):

[Factor d'Impacte: 0.124, History, 710/1388, Quartil 3]

ÍNDIX

RESUM.....	15-20
LLISTAT D'ABREVIATURES.....	21-23
1. INTRODUCCIÓ.....	24-32
1.1. Context de la investigació	25-27
1.2. Presentació del compendi.....	27-32
2. ESTAT DE LA QÜESTIÓ	33-65
2.1. L'educació durant el Primer Franquisme.....	33-39
2.2. Els col·legis religiosos i el seu encaix en el sistema educatiu espanyol.....	40-46
2.3. Noves aproximacions a l'estudi de l'escola privada: la cultura escolar dels col·legis religiosos	46-56
2.4. La utilització de les “noves” fonts històriques en l'estudi de l'escola privada religiosa.....	57-65
3. OBJECTIUS	66-67
4. METODOLOGIA I FONTS.....	68-78
5. RESULTATS	79-147
5.1. Article I. Private religious schools for boys in the spanish post civil war period: an analysis through triangulating historical sources.....	79-99
5.2. Article II. La generación de capital social y la conformación de identidades en los colegios de la posguerra española (1939-1945): estudio de la revista escolar: Montesión.....	100-125
5.3. Article III. Corporate history or the education business. A case-study: Sant Francesc de Sales School, Menorca (1939-1945).....	126-147
6. ALTRES APORTACIONS DERIVADES DE LA TESI	148-208
7. DISCUSSIÓ	209-211
8. CONCLUSIÓ	212-215
ANNEXOS	216-228

RESUM

La present investigació es basa en l'estudi dels col·legis religiosos, delimitant la recerca a les Illes Balears i a un període històric concret: la Postguerra (1939-1945). Tradicionalment, la Història de l'Educació s'ha aproximat a la realitat d'aquests centres atenent exclusivament a la seva dimensió educativa i pedagògica. Malgrat que aquestes institucions duguin a terme funcions escolars, no s'ha d'ocultar la seva condició d'empreses i organitzacions religioses, les quals operen en un mercat educatiu que exigeix, per a la seva supervivència i creixement, l'aplicació de distintes estratègies socialitzadores i comercials. En conseqüència, amb l'objectiu de comprendre la transcendència educativa i social dels col·legis religiosos, s'ha proposat historiar-los des d'una perspectiva holística que permeti captar la seva naturalesa genuïna i els seus trets diferencials.

Les qüestions específiques a les quals s'ha volgut donar resposta amb aquest plantejament se sintetitzarien en dos eixos temàtics: els principis rectors que conformaven la cultura escolar dels centres privats i els condicionaments endògens i exògens que configuraven el seu funcionament. Fent servir el mètode històric, la recerca ha sotmès a la crítica corresponent les dades i la informació aportada per fonts històriques que poc tenen a veure amb les fonts administratives i institucionals que habitualment han nodrit la historiografia envers aquests centres. Així doncs, s'ha optat per la triangulació d'un conjunt de fonts històriques (memòries de pràctiques, testimonis orals, revistes escolars, fotografies, targetes postals, marxandatge corporatiu, etc.) localitzades en col·leccions personals, arxius familiars i biblioteques públiques que han permès enriquir i contrastar la historiografia oficial elaborada pels propis col·legis religiosos, alhora que han ajudat a superar les dificultats derivades de l'accés restringit als seus arxius.

Com a principals resultats de la tesi s'apunta a que la realitat dels col·legis religiosos es veia condicionada no només per l'existència d'una cultura escolar pròpia d'aquests centres sinó també per la interacció amb la cultura espiritual i la cultura corporativa de les congregacions i ordes religiosos que regentaven les escoles en qüestió. Tot això, juntament amb un context sociopolític totalment favorable, generava unes estructures i dinàmiques internes que els diferenciava significativament de l'escola pública. Aquests elements estructurals s'aglutinaven i compactaven al voltant de tres dimensions

organitzatives (escola, santuari i empresa), les quals, seguint un full de ruta corporatiu, aplicaven de forma coordinada un seguit d'estratègies amb fins escolars, socials i comercials que els erigia en poderosos instruments al servei de la preservació del poder i influència social de la comunitat religiosa.

Paraules clau: història de l'educació; franquisme; col·legis religiosos; cultura escolar; postguerra; Illes Balears.

RESUMEN

La presente investigación se basa en el estudio de los colegios religiosos, delimitando la investigación en las Illes Balears y en un período histórico concreto: la Posguerra (1939-1945). Tradicionalmente, la Historia de la Educación se ha aproximado a la realidad de estos centros atendiendo exclusivamente a su dimensión educativa y pedagógica. A pesar de que estas instituciones lleven a cabo funciones escolares, no debe ocultarse su condición de empresas y organizaciones religiosas, las cuales operan en un mercado educativo que exige, para su supervivencia y crecimiento, la aplicación de distintas estrategias socializadoras y comerciales. En consecuencia, con el objetivo de comprender la trascendencia educativa y social de los colegios religiosos, se ha propuesto historiarlos desde una perspectiva holística que permita captar su naturaleza genuina y sus rasgos diferenciales.

Las cuestiones específicas a las que se ha querido dar respuesta con este planteamiento se sintetizarían en dos ejes temáticos: los principios rectores que conformaban la cultura escolar de los centros privados y los condicionamientos endógenos y exógenos que configuraban su funcionamiento. Utilizando el método histórico, la investigación ha sometido a la crítica correspondiente los datos y la información aportada por fuentes históricas que poco tienen que ver con las fuentes administrativas e institucionales que habitualmente han nutrido la historiografía sobre estos centros. Así pues, se ha optado por la triangulación de un conjunto de fuentes históricas (memorias de prácticas, testimonios orales, revistas escolares, fotografías, tarjetas postales, merchandising corporativo, etc.) localizadas en colecciones personales, archivos familiares y bibliotecas públicas que han permitido enriquecer y contrastar la historiografía oficial elaborada por los propios colegios religiosos, a la vez que han ayudado a superar las dificultades derivadas del acceso restringido a sus archivos.

Como principales resultados de la tesis se apunta a que la realidad de los colegios religiosos se veía condicionada no sólo por la existencia de una cultura escolar propia de estos centros, sino también por la interacción con la cultura espiritual y la cultura corporativa de las congregaciones y órdenes religiosas que regentaban las escuelas en cuestión. Todo esto, junto con un contexto sociopolítico totalmente favorable, generaba unas estructuras y dinámicas internas que las diferenciaba significativamente de la

escuela pública. Estos elementos estructurales se aglutinaban y compactaban en torno a tres dimensiones organizativas (escuela, santuario y empresa), las cuales, siguiendo una hoja de ruta corporativa, aplicaban de forma coordinada una serie de estrategias con fines escolares, sociales y comerciales que les erigía en poderosos instrumentos al servicio de la preservación del poder e influencia social de la comunidad religiosa.

Palabras claves: historia de la educación; franquismo; colegios religiosos; cultura escolar; posguerra; Illes Balears.

SUMMARY

The present research is based on the study of religious schools, delimiting the research in the Balearic Islands and a specific historical period: the Postwar period (1939-1945). Traditionally, the history of education has approached the reality of these centers focusing exclusively on their educational and pedagogical dimension. Although these institutions carry out school functions, their status as companies and religious organizations should not be hidden, as they operate in an educational market that requires the application of different strategies for their survival and growth, social and commercial. Consequently, in order to understand the educational and social significance of religious schools, it has been proposed to historize them from a holistic perspective that allows them to capture their genuine nature and their differentiating features.

The specific questions that have been addressed with this approach are summarized in two thematic areas: the guiding principles that shaped the school culture of private schools and the endogenous and exogenous conditions that shaped its operation. Using the historical method, the research has subjected the data and information provided by historical sources, that have little to do with the administrative and institutional sources that have often given historiography to these centers, to the corresponding criticism. Thus, the triangulation of a set of historical sources (practice reports, oral testimonies, school magazines, photographs, postcards, corporate merchandise, etc.) located in personal collections, family archives and public libraries has been chosen, that have enabled the official historiography drawn up by religious colleges to be enriched and contrasted, while helping to overcome difficulties arising from restricted access to their archives.

As the main results of the thesis, it is noted that the reality of religious colleges was conditioned not only by the existence of a school culture of these centers, but also by the interaction with the spiritual culture and the corporate culture of religious congregations and orders that governed the schools in question. All this, together with a totally favorable socio-political context, generated internal structures and dynamics that significantly differentiated them from the public school. These structural elements were agglutinated and compacted around three organizational dimensions (school, sanctuary and business), which, following a corporate roadmap, applied coordinated strategies for school, social

and commercial purposes that would erect them into powerful instruments in the service of preserving the social power and influence of the religious community.

Keywords: history of education; Francoism; religious schools; school culture; postwar; Balearic Islands.

LLISTAT D'ABREVIATURES

AHUIB	Arxiu Històric de la Universitat de les Illes Balears
AMEIB	Arxiu i Museu de l'Educació de les Illes Balears
ASIM	Arxiu del So i de la Imatge de Menorca
BFBM	Biblioteca de la Fundació Bartolomé March
BVPH	Biblioteca Virtual de Premsa Històrica
CEP	Centre del Professorat
CIRC	Clasificación Integrada de Revistas Científicas
ED.	Editor
EDS.	Editors
ETE	Revista Espacio, Tiempo y Educación
EDUIB	Escola de Doctorat de la Universitat de les Illes Balears
ERIH	European Reference Index for the Humanities

FENMA	Fons Escola Normal de Magisteri i Annexa
GEDHE	Grup d'Estudis d'Història de l'Educació
HECL	History of Education & Children's Literature
HSE	Historia Social y de la Educación
IME	Institut Menorquí d'Estudis
IN-RECS	Índice de Impacto de Revistas Españolas de Ciencias Sociales
IRIE	Institut de Recerca i Innovació Educativa
JCI	Journal Citation Indicator
JCR	Journal Citation Reports
MANES	Centro de Investigación Manuales Escolares
MEC	Ministeri d'Educació i Ciència
P.	Pàgina
PP.	Pàgines

SEPHE	Sociedad Española para el Estudio del Patrimonio Histórico-Educativo
SJR	Scimago Journal Rank
TFG	Treball de Fi de Grau
TFM	Treball de Fi de Màster
UIB	Universitat de les Illes Balears
UNED	Universidad Nacional de Educación a Distancia

1. INTRODUCCIÓ

Determinar el punt de partida d'aquesta tesi ens obliga a retrocedir significativament en el temps. Cal remuntar-se a la concessió d'una beca de col·laboració per part del Ministeri d'Educació i Ciència, la qual em brindà, durant el meu darrer curs en el Grau d'Educació Primària, la possibilitat d'ingressar al Grup d'Estudis d'Història de l'Educació de la Universitat de les Illes Balears (GEDHE) i iniciar-me en el món de la recerca historicoeducativa.

La meva iniciació consistí en l'anàlisi d'unes fonts inèdites, les quals, degut a la meva formació acadèmica, em resultaren molt familiars. Es tractaven d'unes memòries de pràctiques escrites pels alumnes que cursaven la carrera de magisteri durant el període històric de la Postguerra (1939-1945), les quals descriuen la realitat escolar de distints col·legis religiosos de Mallorca. L'estudi d'aquestes memòries constituí el meu Treball de Fi de Grau (TFG), així com serví per a l'elaboració de l'article "La escuela privada religiosa en Mallorca durante la postguerra: cultura y práctica escolar" publicat a la revista *History of Education & Children's Literature* (HECL). Aquesta primera investigació deixà una sèrie d'incògnites sense resoldre que requerien continuar en la mateixa línia d'investigació, plantejant noves hipòtesis, cercant noves fonts i aplicant nous models interpretatius. La realització del Treball de Fi de Màster (TFM), en el marc del Màster d'Intervenció Socioeducativa en Menors i Famílies, permeté aprofundir en la temàtica gràcies a les aportacions de distints testimonis orals i de la fotografia escolar. Els resultats s'exposaren i debateren a les VIII Jornades Científiques de la SEPHE (Palma, 2018), sent d'especial interès les idees suggerides pels investigadors especialistes en la matèria, els quals m'assessoraren i m'exposaren una sèrie de recomanacions que foren de gran ajuda per continuar amb la recerca.

En paral·lel començà la meva carrera professional, exercint la docència a temps complet en diferents escoles i instituts de les Illes Balears. Malgrat la meva situació laboral, no perdé el contacte amb el món de la recerca gràcies a la participació en diferents projectes d'investigació. A més a més, la localització de noves fonts per a reprendre l'estudi envers els col·legis religiosos m'abocà a prendre una decisió sobre la meva situació acadèmica. Continuar la recerca amb les garanties i assessorament adequat, havent esgotat les vies

del TFG i el TFM, sols es podia vehicular mitjançant la realització d'una tesi doctoral. Així doncs, recolzat per la confiança i determinació dels meus directors, decidí continuar amb el camí emprès anys abans i matricular-me a l'Escola de Doctorat de la Universitat de les Illes Balears (EDUIB). Les noves tecnologies, juntament amb una vertadera coordinació entre de totes les persones que hem col·laborat per a l'elaboració d'aquesta tesi, han permès esquivar les nombroses dificultats i obstacles que implica la conciliació entre l'exercici de la docència a temps complet i l'elaboració d'un treball acadèmic d'aquestes característiques. Finalment, per acabar d'entendre els elements que han fet possible la tesi, cal remarcar el rol que han assumit els testimonis orals. El seu compromís i ajuda altruista els ha convertit en autèntics membres del nostre equip, ja que no tan sols han nodrit de continguts la recerca, sinó que també han invertit part del seu temps en la localització de noves fonts i en l'ofertament del seu savi consell.

1.1. Context de la investigació

Com s'ha especificat anteriorment, aquesta tesi doctoral ha estat elaborada en el si del GEDHE, grup vinculat al Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques de la UIB. La seva fundació l'any 2002, amb l'objectiu de coordinar i donar suport a la recerca i la docència historicoeducativa, ha permès el desenvolupament de distints projectes que han contribuït a la recuperació i divulgació de la memòria històrica i escolar de les Illes Balears. Recentment, han esdevingut pioneres algunes investigacions impulsades per l'equip dirigit pel Dr. Bernat Sureda Garcia i la Dra. Francisca Comas Rubí, els quals han tractat temàtiques com l'aportació historiogràfica de la fotografia educativa o la utilitat de les "noves" fonts per a l'estudi de la pràctica i la cultura escolar.

Emmarcada en aquesta darrera línia d'investigació, se'm concedí la beca de col·laboració que em permeté entrar a formar part del GEDHE. D'entre les tasques que se m'assignaren, cal destacar la d'inventariar i analitzar les memòries de pràctiques de l'Escola Normal de Palma relatives a col·legis religiosos, les quals es trobaven custodiades a l'Arxiu Històric de la UIB (AHUIB).¹ Les conclusions extretes de l'estudi que se'n derivà serviren per a

¹ Gabriel Barceló Bauzá fou el primer investigador en utilitzar les memòries de pràctiques del Fons de l'Escola Normal de Palma. L'estudi d'aquestes fonts fonamentaren bona part de la seva tesi doctoral. Veure a: Barceló, G. (2017). *La enseñanza primaria en Mallorca (1939-1949). Cultura y prácticas escolares* [Tesi Doctoral, Universitat de les Illes Balears].

l'elaboració del meu TFG (“Aproximació a l'escola privada de la Postguerra a través de les memòries de pràctiques del magisteri de les Illes Balears”) i el meu TFM (“Aproximació a l'escola privada i religiosa de la Postguerra a través del testimoni del seu alumnat”). En ambdós casos, s'aprofità el contingut dels treballs per publicar articles en diferents revistes nacionals i internacionals, així com, en la mesura que la meua vida laboral m'ho permeté, presentar comunicacions en jornades, taules rodones o seminaris. En aquest sentit, la meua formació predoctoral s'enriquí significativament gràcies a la meua participació en el *Seminario Internacional de debate y discusión sobre investigación en Historia de la Educación «Fotografía, propaganda y educación»* (Palma, 5-6 de setembre de 2016), el *Taller de recerca en pedagogia contemporània. Nous enfocaments i noves fonts* (Palma, 22-23 de novembre de 2016), les *II Jornades de Recerca i Innovació Educativa* (Palma, 15-16 de desembre de 2017), les *VIII Jornades Científiques de la SEPHE* (Palma, 20-23 de novembre de 2018), les *III Jornades de Recerca i Innovació Educativa* (Palma, 8-9 de novembre de 2019), les *IV Jornades de Recerca i Innovació Educativa* (Palma, 11-12 de març de 2022). Així mateix, cal recalcar que la majoria d'aquestes activitats es pogueren dur a terme gràcies a la meua inclusió en diferents projectes d'investigació com ara *Cultura y prácticas escolares en el siglo XX* (EDU2017-82485-P, MEC, 2018-2021), *La pràctica escolar a Menorca durant el franquisme* (IME, 17-BEQS-1439, 2017-2019) i *Historia pública de la educación en España (1970-2020). Percepción social, memoria colectiva y construcción de imaginarios sobre los docentes y sus prácticas* (PID2020-113677GB-I00, MEC, 2021-2024).

La docència universitària ha estat un altre dels components que ha conformat la meua formació durant el període predoctoral. El fet de treballar com a docent fora de la Universitat m'ha permès ocupar distintes places de professor associat a la UIB, les quals exigien impartir completament les assignatures en qüestió, és a dir, dirigint tant els crèdits pràctics com els teòrics. Així doncs, en el Grau de Pedagogia (curs 2020-2021 i 2021-2022) assumí la docència de l'assignatura *Història de l'Educació*, mentre que en el Grau d'Educació Social impartí l'assignatura de *Planificació de la Intervenció en els Camps de l'Educació Social* (curs 2021-2022). Per concloure aquest apartat, cal destacar els cursos de formació, els quals em brindaren aprenentatges d'una gran vàlua no només pel que fa al món de la recerca, sinó també en relació amb la millora de la docència. Entre aquests, destaquen: *Tècniques de recerca bibliogràfica i documentació* (30 hores, IRIE-

UIB), *Escriptura i presentació de comunicacions científiques* (30 hores, IRIE-UIB), *Aprenentatge cooperatiu* (20 hores, 2018, CEP), *Consolidació del treball cooperatiu i introducció a l'avaluació formativa* (33 hores, CEP), *Aprofundiment i millora de la competència lingüística* (22 hores, CEP).

1.2. Presentació del compendi

La tesi doctoral que es presenta a continuació ha estat realitzada mitjançant un compendi d'articles, el qual està conformat per tres treballs que han estat publicats recentment en diferents revistes d'àmbit estatal i internacional. Abans de descriure el seu contingut, cal ressaltar que els articles s'han elaborat a partir dels fons documentals localitzats durant el període d'investigació. La majoria han aportat diferents fonts inèdites que han contribuït a l'assoliment d'un objectiu comú: conèixer els trets fonamentals de la cultura escolar que operava en els col·legis religiosos masculins² de la Postguerra i els factors interns i externs que condicionaven el seu funcionament.

La diversitat de les fonts històriques utilitzades, lluny d'esdevenir un escull per a la recerca, ha resultat clau per a l'assoliment dels nostres propòsits, ja que l'aportació i visió particular de cada un dels testimonis ha permès obtenir una perspectiva més rigorosa i completa del fenomen estudiat. Exemple d'això són les memòries de pràctiques, el contingut de les quals es confrontà i complementà amb el testimoni d'exalumnes que coincidiren en temps i lloc amb els normalistes (article I). L'anàlisi posterior de les revistes escolars d'aquests centres (article II), juntament amb l'estudi de butlletins, fotografies i marxandatge corporatiu (article III), permeteren aflorar nous elements que ens permeten reconstruir la cultura escolar d'aquests centres i identificar els components que la configuraven.

La seqüenciació de la recerca es fonamentà en les necessitats sorgides durant el procés de la investigació, així com en els objectius plantejats a l'inici d'aquesta. La visió aportada per les memòries de pràctiques i els testimonis orals durant el primer estudi permeté

² Com es remarca en el títol de la tesi, els col·legis religiosos que s'han tractat són aquells dedicats exclusivament a l'educació masculina. Per tal de facilitar la redacció i lectura del treball, a les següents pàgines ens referirem a aquests centres mitjançant distintes denominacions ("col·legis religiosos", "escoles confessionals", "escola privada religiosa", etc.), en les quals, sense ànim de confondre al lector, no s'insistirà en el caràcter masculí de les institucions en qüestió.

recopilar molta informació envers la cultura escolar d'aquests centres, al mateix temps que ens advertí de la necessitat d'aprofundir en algunes variables no contemplades prèviament. En aquest sentit, s'estimà oportú endinsar-nos en la funció socialitzadora d'aquests centres, la qual era vehiculada a través de diferents instruments i estratègies, condicionant significativament la cultura escolar i la vida quotidiana dels col·legis confessionals. És per aquest motiu que s'obrí la possibilitat d'investigar les revistes escolars, les quals eren anomenades constantment pels testimonis consultats amb anterioritat. L'anàlisi exhaustiva del seu contingut destapà una estratègia corporativa que regia i subjectava la quotidianitat de les escoles de forma reglada i sistematitzada. En conseqüència, amb el darrer article es volgué il·lustrar algun exemple vinculat a la temàtica en qüestió, posant especial èmfasi a la funció comercial. L'anàlisi de la història corporativa, creada i divulgada pels centres amb fins mercantilistes, encaixà en aquest propòsit. Per tal de dur-ho terme, es localitzaren distints documents, materials, publicacions i testimonis orals. La triangulació de la seva informació atorgà una visió holística envers el fenomen i, indirectament, també brindà un final per a la tesi doctoral, ja que es resolgueren algunes de les qüestions cabdals que restaven sense resposta.

Finalment, cal recalcar que els articles, a banda d'evidenciar les prestacions historicoeducatives de cada una de les fonts utilitzades, també han aportat conclusions comunes i complementàries entre si. Així doncs, exposada la unitat temàtica i la interrelació entre les distintes publicacions, tot seguit es descriuran els articles de forma individualitzada:

Article I

Moll, S. i Sureda, B. (2020). Private religious schools for boys in the Spanish post Civil War period: an analysis through triangulating historical sources. *History of Education & Children's Literature*, 15(2), 29-48.

L'article «Private religious schools for boys in the Spanish post Civil War period: an analysis through triangulating historical sources» fou publicat l'any 2020 en el nombre 15 (juliol-desembre) de la revista *History of Education & Children's Literature*, publicació concebuda en el *Centro di Documentazione e Ricerca sull la Storia del Libro Scolastico e della Letteratura per l'Infanzia* de la Universitat de Macerata (Itàlia). La

recerca se centra en la cultura i pràctica escolar dels col·legis religiosos (1939-1945), partint de la informació aportada per diferents fonts, d'entre les quals destaquen el testimoni oral de 15 exalumnes i 39 memòries de pràctiques del Fons Escola Normal de Magisteri i Annexa (FENMA).

L'objectiu principal perseguit per la investigació fou contrastar la informació presentada per les memòries de pràctiques utilitzades en la investigació de Gabriel Barceló, Sergi Moll i Bernat Sureda.³ Així doncs, per fer-ho, es localitzà a distints exalumnes que assistiren durant l'època en qüestió als centres d'ensenyament descrits pels normalistes. Aquests centres són els següents: Col·legi de Sant Bonaventura d'Artà, Col·legi de Monti-sion de Pollença, Col·legi dels Sagrats Cors de Sóller, Col·legi de Sant Bonaventura de Lluçmajor i Col·legi de Monti-sion de Palma. Per altra banda, amb l'objectiu de continuar amb l'anàlisi de les dissimilituds existents entre les distintes congregacions religioses s'augmentà l'espectre de companyies estudiades fins al moment. Per consegüent, s'incorporà el testimoni d'exalumnes d'un col·legi salesià de Ciutadella de Menorca (Col·legi de Sant Francesc de Sales) i d'un centre agustiniana de Palma (Col·legi de Sant Agustí).

Finalment, cal esmentar que la presentació dels resultats es dugué a terme mitjançant la mateixa agrupació temàtica que en la investigació anterior (edifici i espais, mobiliari i material escolar, organització escolar, metodologia i disciplina), fet que facilità l'anàlisi comparada entre l'aportació de les diferents fonts històriques. Ara bé, per tal de seguir aprofundint en la cultura escolar de l'època, així com donar resposta als "silencis" de les memòries, cada un dels apartats fou ampliat, afegint nous continguts que ajudaren a respondre qüestions com: compartien els col·legis religiosos una cultura escolar pròpia i genuïna? Quins eren els trets diferencials de les pràctiques educatives desenvolupades en aquests centres? Per què l'educació no formal, duta a terme per associacions i entitats satèl·lit, és mencionada reiteradament en les diferents fonts consultades? Quina funció acomplien les revistes escolars, la simbologia pròpia o les associacions d'antics alumnes? Com assumí l'escola confessional els valors, el discurs i els símbols del nou règim

³ Barceló, G., Moll, S. i Sureda, B. (2017). La escuela privada religiosa en Mallorca durante la postguerra. *Cultura y práctica escolar. History of Education & Children's Literature*, 12(2), 191-212.

franquista? Quines raons fonamenten les diferències existents entre la informació aportada per cada font?

Article II

Moll, S. i Sureda, B. (2021). La generación de capital social y la conformación de identidades en los colegios de la posguerra española (1939-1945): estudio de la revista escolar Montesión. *Social and Education History*, 10(3), 238-361.

L'article «La generación de capital social y la conformación de identidades en los colegios de la posguerra española (1939-1945): estudio de la revista escolar Montesión» fou publicat l'any 2021 en el nombre 10 (octubre-febrer) de la revista *Social and Education History*, una de les quaranta publicacions vinculades a l'editorial *Hipatia Press*. La recerca ofereix una aproximació a la cultura escolar dels col·legis religiosos a través de l'aportació d'un dels instruments corporatius més importants d'aquests centres: les revistes escolars. Per dur a terme la investigació es desenvolupà un *estudi de cas*, el qual se centrà en l'anàlisi de les funcions exercides pel butlletí del Col·legi Montesión de Palma. El *corpus* documental que s'utilitzà per a la recerca es basà en la sèrie completa de les publicacions distribuïdes entre el 1941 i el 1945: 53 exemplars, 28 provinents d'arxius familiars i 25 de l'Arxiu Històric de la Biblioteca Bartolomé March de Palma.

Així doncs, aquesta recerca intentà posar en evidència les distintes intencionalitats que motivaven la publicació d'aquestes revistes col·legials, tant les que eren evidents a primer cop d'ull com aquelles altres que eren menys explícites. Al mateix temps s'analitzà el paper de les revistes i el seu encaix en l'articulació del model educatiu que aquests centres proposaven. L'anàlisi dels continguts de la revista es presenta mitjançant un esquema basat en l'estructura original del butlletí: portada, publicitat, comunicació corporativa, articles temàtics, treballs escolars, cròniques i entreteniment. A cada una de les seccions es descriu els continguts que s'hi publicaven, així com s'intenta donar resposta a diferents qüestions com: les revistes escolars editades pels col·legis religiosos eren un recurs pedagògic o un instrument de màrqueting? Es projectava a l'alumnat un arquetip humà específic com a model a seguir? Quin paper jugaven els butlletins a l'hora de crear i sostenir la identitat col·lectiva que impregnava i fidelitzava la comunitat educativa d'aquests centres? Com es reflecteix el vincle i l'adhesió dels col·legis religiosos amb el

nou règim franquista? Quines prestacions historicoeducatives ofereixen les revistes escolars com a font històrica?

Article III

Moll, S. i Comas, F. (2022). Corporate history or the education business. A case-study: Sant Francesc de Sales School, Menorca (1939-1945). *Paedagogica Historica*.

L'article «Corporate History or the Education Business. A case-study: Sant Francesc de Sales School, Menorca (1939-1945)» ha estat publicat aquest any 2022 en la plataforma virtual de la revista *Paedagogica Historica*, la qual pertany a l'editorial Taylor and Francis. L'estudi que s'exposa mitjançant aquesta publicació pretén analitzar els components que configuraven la història corporativa dels col·legis religiosos. Per fer-ho, es decidí desenvolupar un *estudi de cas* emmarcat en el Col·legi Sant Francesc de Sales, ubicat a Ciutadella de Menorca. L'aportació de diferents fonts escrites, orals i iconogràfiques vinculades al centre salesià ajudà a desvetllar els diferents procediments aplicats en l'estratègia de disseminació del passat d'aquests centres. Pel que fa als textos escrits, s'analitzà una col·lecció de 79 exemplars de la revista *Nuestro Auxilio*, editats i distribuïts durant la Postguerra en el col·legi salesià de Ciutadella. En relació amb els testimonis orals, s'entrevistà a Joan Bagur Franco (93 anys), Alfredo Moll Tur (87 anys) i a Gabriel Julià Seguí (88 anys), tots tres alumnes del centre durant el període històric en qüestió. Finalment, quant al material iconogràfic, s'analitzà un gran nombre de fotografies i postals inserides en publicacions de l'època o provinents d'arxius particulars.

En resum, l'objectiu principal d'aquest article fou identificar els elements i els mecanismes mnemotècnics involucrats en la construcció i divulgació de la història corporativa dels col·legis religiosos, així com examinar el seu encaix en l'estratègia comercial. Per assolir aquest propòsit, es tingué en compte que la condició de centres d'ensenyament no ha d'amagar que aquests col·legis també operaven com a empreses, les quals, tenint en compte la idiosincràsia dels seus propietaris i les funcions exercides, actuaven igualment com a entitats religioses. Aquesta naturalesa trièdrica (escola, empresa i entitat religiosa) ens obligà a anar més enllà de l'enfocament historicoeducatiu i ampliar l'espectre metodològic a altres branques sectorials de la historiografia centrades en la ciència econòmica i les organitzacions religioses.

Els resultats obtinguts són presentats al lector a través d'un esquema conformat per les utilitats comercials associades a la història corporativa. Cada una d'aquestes esdevé un epígraf en el qual es descriu la contribució específica dels mitjans divulgatius involucrats (publicacions, actes públics, simbologia institucional i currículum ocult), així com s'exposen els elements (fundació i evolució, mites fundacionals, antics alumnes i cooperadors salesians) que s'utilitzaren en cada una de les prestacions comercials identificades. Les qüestions a les quals es volgué donar resposta són quatre: quins avantatges comercials fonamentaven el disseny i la disseminació de la història corporativa dels col·legis religiosos? És possible articular un model interpretatiu estable per a l'estudi de la política comercial de l'escola privada? Quins canvis metodològics implica aquest canvi d'enfocament? Quin valor afegit té l'estudi d'aquestes estratègies corporatives en el marc de la Postguerra?

2. ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Els estudis que han tractat els col·legis religiosos com a temàtica central no han estat molt nombrosos. A l'Estat espanyol diferents autors han intentat trobar una explicació a aquest fet i la majoria d'ells han conclòs que la raó principal que justificaria la baixa producció científica rau en les dificultats per consultar als seus arxius, els quals, a causa dels seu caràcter privat, tenen l'accés restringit. Les conseqüències es materialitzen en el món acadèmic amb l'elaboració d'estudis parcials o indirectes, la inexistència de grups d'investigació especialitzats i l'escassetat de models interpretatius adaptats a la temàtica en qüestió.

Davant aquesta realitat és necessari, com si d'un trencaclosques es tractés, recopilar i posar en ordre les principals aportacions que han fet els autors que s'han aproximat a la realitat d'aquests centres. Ara bé, cal tenir en consideració que aproximar-nos als diferents treballs envers els col·legis religiosos i el context on s'emmarca aquesta tesi doctoral es pot fer a partir de distintes agrupacions temàtiques, depenent de l'objectiu que ens proposem. Així doncs, sense intenció de fer un inventari exhaustiu, ja que no és l'objectiu d'aquesta tesi, en els següents apartats s'exposaran els principals estudis que tracten la qüestió educativa durant el Primer Franquisme, per tot seguit centrar l'atenció en els treballs que han tractat l'encaix dels col·legis religiosos en el sistema educatiu de l'Estat espanyol. Finalment, es farà un repàs dels nous enfocaments i les fonts que permeten l'estudi d'aquests centres, tenint en compte la cultura i naturalesa pròpia que els diferenciava de l'escola pública.

2.1. L'educació durant el Primer Franquisme

Tal com s'ha esmentat anteriorment, aquest treball no té la intenció d'estudiar els col·legis religiosos de forma aïllada i descontextualitzada. Els primers anys del Franquisme, més coneguts com a Postguerra, ha estat el marc temporal escollit per a desenvolupar la recerca en qüestió. En conseqüència, si l'objectiu és entendre el que significà la Postguerra i el paper que jugaren els col·legis religiosos durant aquest període, és necessari retrotreure's a l'època de la Segona República Espanyola (1931-1939) i la Guerra Civil (1936-1939).

El 14 d'abril del 1931, les forces polítiques que apostaven pel derrocament del règim monàrquic que imperava en aquell moment guanyaren les eleccions municipals a un gran nombre de ciutats de l'Estat espanyol. Aquest fet impulsà la proclamació de la Segona República en diferents indrets del territori, empenyent a l'exili al rei Alfons XIII. L'etapa republicana que s'encetà amb la partida del monarca es pot dividir en tres etapes diferenciades: Bienni Progressista (1931-1933), Bienni Conservador (1933-1936) i Front Popular (1936-1939).⁴ Durant el Bienni Progressista s'emprengueren importants reformes per afrontar els reptes econòmics i socials, als quals s'havia promès donar una resposta ràpida i efectiva des de les institucions republicanes.⁵ Tenint en compte la temàtica d'aquesta recerca, cal fer especial èmfasi a les reformes educatives. D'entre les diferents mesures (construcció de centres educatius, millora de les condicions laborals dels docents, nous plans d'estudis, missions pedagògiques, etc.) destacaren les referents al laïcisme escolar, les quals perseguïen allunyar l'Església catòlica del món educatiu.⁶ N'és un exemple la Llei de Confessions i Congregacions Religioses (1933), la qual en el seu articulat exposava que “las Órdenes y Congregaciones religiosas no podrán dedicarse al ejercicio de la enseñanza” i que “la inspección del Estado cuidará de que las Órdenes y Congregaciones religiosas no puedan crear o sostener Colegios de enseñanza privada, ni directamente, ni valiéndose de personas seculares interpuestas”.⁷ Cal destacar que el compliment d'aquests preceptes fou molt limitat a causa dels subterfugis que utilitzaren els col·legis religiosos per esquivar la normativa, així com per l'acció legislativa que aplicà el govern radical-cedista durant el Bienni Conservador.⁸ Tot i això, el malestar de la jerarquia eclesiàstica i les elits socioeconòmiques anà en augment i arribà al seu punt àlgid amb la victòria electoral del Front Popular. La promesa electoral de la coalició d'esquerres de continuar i aprofundir amb les reformes empreses durant el Bienni Progressista empenyé a una part de l'exèrcit a organitzar un cop d'estat contra el govern legítimament constituït, el qual fracassà i desembocà en una guerra civil on acabaren venent els revoltats contra la República.⁹

⁴ Palacios, L. (2004). *España, del liberalismo a la democracia, 1808-2004*. Madrid: Dilex.

⁵ Preston, P. (2018). *La destrucción de la democracia en España: reforma, reacción y revolución en la Segunda República*. Barcelona: Debate.

⁶ Pérez, M. (2000). La enseñanza en la Segunda República. *Revista de Educación*, 317-332.

⁷ *Boletín Oficial del Estado* de dia 17 de maig de 1933, en el qual s'aprova la Llei de Confessions i Congregacions Religioses.

⁸ Imízcoz, J. (2020). Se acata pero no se cumple: los colegios de las Mercedarias Misioneras de Bériz como ejemplo de resistencia frente a la legislación secularizadora de la II República (1933-1936). *Sancho el sabio: Revista de cultura e investigación vasca*, 43, 6-30.

⁹ Moradiellos, E. (2016). *Historia mínima de la Guerra Civil española*. Madrid: Turner.

Els guanyadors de la contesa establiren una dictadura militar que liderà el General Francisco Franco Bahamonde, el qual rebria el suport entusiasta d'una bona part de les classes benestants i de l'Església catòlica. Els primers anys de la Dictadura es caracteritzaren per la repressió aplicada als simpatitzants del bàndol republicà i per una crisi econòmica que provocà la fam i la misèria entre les classes populars.¹⁰ Pel que fa a la qüestió educativa, diversos treballs han ajudat a explicar l'esdevenir educatiu durant aquesta període històric.

En primer lloc, s'han de tenir en compte les produccions acadèmiques en relació amb la política educativa. Són destacables les publicacions de Gregorio Cámara,¹¹ Alejandro Mayordomo¹² i Clotilde Navarro,¹³ els quals, a partir de la legislació, l'estadística i els discursos de l'època, extreuen les línies mestres del que fou la gestió educativa i l'orientació ideològica del sistema educatiu franquista. Cal destacar entre els estudis mencionats el treball de Navarro, que per exemplificar la política educativa durant els primers anys del Franquisme aborda la tasca realitzada pel primer ministre d'educació: Pedro Sáinz Rodríguez, el qual col·laborà significativament en l'orientació ideològica del sistema educatiu del Primer Franquisme. En aquest sentit, també cal tenir en compte els treballs que estudien i delimiten l'evolució de la política educativa durant aquest període històric.¹⁴ Antonio Viñao centra el seu treball en dos aspectes fonamentals: els canvis educatius experimentats durant el règim franquista (1936-1975), així com les conseqüències o els efectes que van tenir en els processos d'alfabetització, escolarització i feminització educativa a l'Espanya del segle XX.¹⁵

¹⁰ Cobo, F. (Ed.). (2012). *La represión franquista en Andalucía: balance historiográfico, perspectivas teóricas y análisis de los resultados*. Sevilla: Centro de Estudios Andaluces.

¹¹ Cámara, G. (1984). *Nacional-catolicismo y escuela. La socialización política del Franquismo (1936-1951)*. Jaén: Editorial Hesperia.

¹² Mayordomo, A. (1990). *Historia de la educación en España (V). Nacional-catolicismo y educación en la España de Posguerra*. Madrid: Centro de Publicaciones, Secretaría General Técnica del Ministerio de Educación y Ciencia.

¹³ Navarro, C. (1993). *La educación y el nacional-catolicismo*. Ciudad Real: Universidad de Castilla-La Mancha.

¹⁴ De Puelles, M. (1992). Oscilaciones de la política educativa en los últimos cincuenta años: reflexiones sobre la orientación política de la educación. *Revista Española de Pedagogía*, 192, 311-319.; Mayordomo, A. (1997). Nacional-catolicismo, tecnocracia y educación en la España del Franquismo (1939-1975). A A. Escolano i R. Fernandes (Eds.), *Los caminos hacia la modernidad educativa en España y Portugal (1800-1975)* (pp. 147-174). Zamora: Fundación Rey Afonso Henriques.

¹⁵ Viñao, A. (2014). La educación en el Franquismo (1936-1975). *Educación en Revista*, 51, 19-35.

Altres estudis han centrat la seva atenció en els diferents nivells d'ensenyament que conformaven l'educació reglada de l'època, destacant els treballs sobre l'educació primària,¹⁶ secundària¹⁷ i universitària.¹⁸

D'altra banda, altres autors han estimat convenient analitzar altres qüestions per obtenir una visió més completa envers la política educativa d'aquesta època. La inspecció educativa¹⁹ o la depuració²⁰ i l'exili del magisteri²¹ són algunes de les temàtiques que han estat abordades per alguns autors amb l'objectiu d'il·lustrar com es controlà i es perseguí els docents durant els moments inicials de la Dictadura. Pel que fa a la depuració dels mestres, cal destacar investigadors com Carmen Agulló Díaz i Juan Manuel Fernández Díaz, els quals, partint de la realitat del País Valencià, han dut a terme nombroses investigacions que han permès explorar com s'articulà la repressió i el control del

¹⁶ Navarro, R. (1990). *La enseñanza primaria durante el Franquismo (1936-1975)*. Barcelona: P. P. U.; Peralta, M. D. (2012). *La escuela primaria y el Magisterio en los comienzos del Franquismo*. Madrid: Universidad Pontificia Comillas.; Sonlleva, M. i Torrego, L. M. (2014). La escuela primaria del primer franquismo desde las voces del alumnado segoviano: una iniciación en la investigación educativa. *Tendencias pedagógicas*, 24, 285-306.; Molina, M. D. i Sanchidrián, M. C. (2017). La enseñanza primaria rural en el franquismo (1939-1956) vista a través de dos películas. *Revista Iberoamericana do Patrimônio Histórico-Educativo*, 3(1), 49-69.

¹⁷ Vega, L. (1989). Aproximación a la enseñanza secundaria durante el Franquismo (1938-1967). *Historia de la Educación. Revista interuniversitaria*, 8, 29-43.; Lorenzo, J. A. (2003). *La Enseñanza Media en la España Franquista (1936-1975)*. Madrid: Editorial Complutense.; Borrego, C. (2010). *La enseñanza media y profesional (1949-1967). Institutos laborales en Extremadura* [Tesi doctoral, Universidad de Extremadura].; Araque, N. (2014). Las leyes de enseñanza secundaria promulgadas durante el franquismo (1938-1953). *Espiral: Revista de Docencia e Investigación*, 4(2), 9-26.

¹⁸ Carreras, J. J. i Ruiz, M. A. (Eds.). (1991). *La Universidad española bajo el Régimen de Franco (1939-1975)*. Saragossa: Institución Fernando El Católico.; Velasco, C. (1998). La Universidad Española durante el Franquismo. A J. M. Luxan (Ed.), *Política y reforma universitaria* (pp. 43-54). Barcelona: Cedecs editorial.; Rodríguez, C. (2002). Las universidades españolas en el arranque del franquismo: los años cuarenta. *Cuadernos del Instituto Antonio de Nebrija de Estudios sobre la Universidad*, 5, 85-126.; Sotés, M. A. (2004). *Universidad franquista: debate sobre la libertad de enseñanza (1939-1962)*. Pamplona: Eunsa.; González, S. (2015). History of the University in Spain during the Franco regime: bibliographical analysis. *Educació i història: Revista d'història de l'educació*, 26, 187-212.

¹⁹ Martí, J. J. (2002). *Poder político y educación. El control de la enseñanza (España, 1936-1975)*. València: Universitat de València.; Castán, J. L. (2021). La investigación sobre la historia de la inspección de educación en España. Balance y perspectivas. *Espacio, Tiempo y Educación*, 8(1), 219-245.

²⁰ Ostolaza, M. (1996). *El garrote de la depuración. Maestros vascos en la Guerra Civil y el primer Franquismo (1936-1945)*. Donostia: Ibaeta.; Morente, F. (2001). La depuración franquista del Magisterio público: un estado de la cuestión. *Hispania*, 208, 661-688.

²¹ Marquès, S. (1995). *L'exili dels mestres (1939-1975)*. Girona: Universitat de Girona.; Lozano, C. (1999). *1939, el exilio pedagógico. Estudios sobre el exilio pedagógico republicano español de 1939*. Barcelona: Cooperativa Universitaria Sant Jordi.; Sampedro, A. (2001). El exilio de los maestros Freinet españoles. A M. F. Mancebo, M. Baldó i C. Alonso, *L'exili cultural de 1939, seixanta anys després: I Congreso Internacional* (pp. 677-686). València: Universitat de València.

magisteri, així com comprendre la naturalesa i les finalitats d'aquestes accions.²² Així mateix, en relació amb l'exili del Magisteri ha destacat la figura de l'investigador Salomó Marquès, el qual resumeix el treball realitzat en aquest àmbit d'investigació amb les següents paraules:

L'exili del magisteri republicà a causa de la Guerra Civil, a l'Estat espanyol, encara està per estudiar de manera total i sistemàtica. Possiblement el País Valencià i Catalunya són els dos territoris on s'ha estudiat de manera més intensa. Per saber sobre l'exili del magisteri exiliat hem de recórrer, per exemple, a les publicacions sobre l'exili republicà en general, ja siguin des d'una perspectiva estatal o més restringida. També trobem aportacions en articles i comunicacions en congressos i en alguna tesi doctoral. En els llibres que parlen dels infants refugiats a diferents països europeus també hi ha informació sobre mestres exiliats. En poques paraules, comença a haver-hi força informació sobre el magisteri republicà exiliat, tot i que és dispersa i fragmentada. Podem afirmar que la informació sobre el magisteri republicà exiliat és força abundant encara que molt desigual i dispersa; en canvi les publicacions dedicades expressament al tema són escasses.²³

Seguint amb la temàtica del magisteri, cal esmentar els treballs d'Alejandro Mayordomo,²⁴ Rosa María Rodríguez²⁵ i Hilario Murua, els quals aprofundeixen en la formació del magisteri i la seva situació professional. L'estudi de Murua en relació amb els docents de la província de Sant Sebastià ens ajuda a conèixer amb més detall la

²² Fernández, J. M. i Agulló, M. C. (1997). La depuración franquista del Magisterio primario. *Historia de la Educación. Revista interuniversitaria*, 16, 315-350.; Fernández, J. M. i Agulló, M. C. (1999). Depuración de maestras en el Franquismo. *Studia historica. Historia contemporánea*, 17, 249-270.; Fernández, J. M. i Agulló, M. C. (1999). *Maestros valencianos bajo el franquismo*. València: Institució Alfons el Magnànim.; Agulló, M. C. i Fernández, J. M. (2014). La depuración franquista del profesorado de las Escuelas Normales de Alicante, Castellón y Valencia. *Revista de Educación*, 364, 197-221.

²³ Marquès, S. (2008). Sobre l'exili del magisteri republicà (1936-39): reflexions i suggeriments. *Educació i història: Revista d'història de l'educació*, 12, 41-64. (per a la cita, pp. 43 i 44).

²⁴ Mayordomo, A. (1985). El Magisterio primario en la política educativa de la postguerra (1939-1945). A J. Ruiz (Ed.), *La educación en la España contemporánea. Cuestiones históricas* (pp. 262-271). Madrid: Sociedad Española de Pedagogía.

²⁵ Rodríguez, R. M. (1998). Formación de las maestras desde 1940 a 1970: un análisis de los planes de estudio desde una perspectiva histórico-legislativa y de género. *Escuela abierta*, 2, 63-82.

conjuntura dels docents de l'època, ja que especifica qüestions com el salari, l'edat o l'origen dels mestres adscrits a l'ensenyament públic.²⁶

Per altra banda, pel volum de producció acadèmica i rellevància en l'actualitat, també cal fer menció als estudis emmarcats en la cultura escolar del Franquisme. Les fonts utilitzades per aproximar-se a l'objecte d'estudi han estat diverses. En són exemple la investigació elaborada a partir de manuals escolars d'Emilio Castillejo,²⁷ la recerca de Gabriel Barceló, Francisca Comas i Bernat Sureda a través de les memòries de pràctiques dels estudiants de magisteri,²⁸ la publicació de Bienvenido Martín sobre quaderns de rotació,²⁹ l'anàlisi de la fotografia escolar de María del Mar Del Pozo i Teresa Rabazas³⁰ o el treball de Virginia Guichot envers testimonis orals de l'època.³¹ Cal apuntar que el gènere autobiogràfic també ha ajudat a reconstruir la quotidianitat de les escoles franquistes. Si centram l'atenció a les Illes Balears, destaquen les obres de Gabriel Janer³² i Vicenç Jasso³³. En aquest sentit, també cal fer menció a l'estudi de Teresa González que, des d'una perspectiva de gènere, ajuda a reconstruir el que fou l'educació franquista mitjançant les biografies i històries de vida de distents mestres de l'època. L'estudi ens ofereix el testimoni de gent comú, de mestres que tradicionalment no han estat reconegudes per una historiografia que, en ocasions, les ha invisibilitzat i els ha atorgat un paper secundari en la narració històrica envers el passat educatiu.³⁴

²⁶ Murua, H. (2007). El Magisterio guipuzcoano durante el Franquismo. *Sarmiento*, 11, 93-115.

²⁷ Castillejo, E. (2008). *Mito, legitimación y violencia simbólica en los manuales escolares de Historia del Franquismo (1936-1975)*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia.

²⁸ Barceló, G., Comas, F. i Sureda, B. (2015). Abriendo la caja negra: la escuela pública española de postguerra. *Revista de Educacion*, 371, 61-82.

²⁹ Martín, B. (2010). La transmisión de valores patrióticos y cívico-sociales en el Franquismo. Análisis de los cuadernos de rotación. *Revista de Ciencias de la Educación*, 221, 7-32.

³⁰ Del Pozo, M. M. i Rabazas, T. (2010). Imatges fotogràfiques i cultura escolar en el franquisme: una exploració de l'arxiu etnogràfic. *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, 15, 165-194.

³¹ Guichot, V. (2010). La cultura escolar del Franquismo a través de la historia oral. *Cuestiones Pedagógicas*, 20, 215-245.

³² Janer, G. (1975). *Petita memòria d'un mestre del meu temps*. Barcelona: Galba Edicions.; Janer, G. (2016). *Ha nevat sobre Yesterday. Memòries*. Barcelona: Proa.

³³ Jasso, V. (2016). *Com vaig viure el nacionalcatolicisme a l'escola pública i al seminari (1939-1975)*. Palma: Lleonard Muntaner Editor.

³⁴ González, T. (2014). Maestras españolas en el franquismo. Protagonistas olvidadas. *Revista de Estudios y Experiencias en Educación*, 13(25), 107-124.

Per acabar, és important fer menció a la gran quantitat de tesis doctorals que s'han dut a terme sobre l'educació franquista.³⁵ María del Carmen Sanchidrián i Fátima Ortega, després d'analitzar la totalitat d'aquestes tesis (1976-2013), identifiquen la predominança d'una sèrie de temàtiques, d'entre les quals destaquen la formació del magisteri, la inspecció educativa i els processos de depuració. Així mateix, els autors, com a conclusió, exposen el següent:

Considerando que las tesis doctorales son una importante fuente de información para conocer el nivel de investigación de un país y su desarrollo científico, podemos decir que el franquismo ha sido un tema que ha atraído el interés de los historiadores en las tres últimas décadas y especialmente el de los historiadores de la educación. Pensábamos que el primer franquismo habría sido más atractivo por los fuertes cambios que implicó con relación a la política educativa desarrollada en décadas anteriores, en la Edad de Plata de la Cultura española, y especialmente con relación a la II República, pero este tema ha sido estudiado sobre todo en estudios que abarcaban el franquismo entero y no sólo fragmentariamente.³⁶

Més recentment aquestes temàtiques s'han ampliat cap a l'estudi de la cultura i la pràctica escolar, fent servir fonts que fins el moment no havien estat utilitzades o havien gaudit d'un paper secundari. La tesi de Gabriel Barceló, titulada *La enseñanza primaria en Mallorca (1939-1949). Cultura y prácticas escolares*, n'és un bon exemple.³⁷

³⁵ Alguns exemples són: Agulló, M. C. (1994). *La educación de la mujer durante el franquismo y su evolución en Valencia (1951-1970)* [Tesi doctoral, Universitat de València].; Vizúete, M. (1996). *La educación física y el deporte escolar durante el franquismo* [Tesi doctoral, Universidad Nacional de Educación a Distancia].; González, A. (2007). *Catolicismo político y educación en el franquismo. La reforma de la enseñanza media de 1953* [Tesi doctoral, Universitat de València].; Corzo, E. (2020). *La formación de las maestras en educación musical durante el franquismo y la democracia: evolución y consolidación, 1939-1982* [Tesi doctoral, Universidad Complutense de Madrid].

³⁶ Cal dir que en aquest estudi s'analitzen un total de 126 tesis: 32 sobre el Primer Franquisme, 27 sobre el Segon Franquisme i 67 d'ambdós períodes. Veure a: Sanchidrián, C. i Ortega, F. (2013). Revisión historiográfica de las tesis realizadas sobre historia de la educación en el Franquismo. A C. Molinero i J. Tébar (Eds.), *VIII Encuentro Internacional de Investigadores del Franquismo*. Barcelona: UAB. (per a la cita, p. 15).

³⁷ Barceló, G. (2017).

2.2. Els col·legis religiosos i el seu encaix en el sistema educatiu espanyol: aproximacions i enfocaments consolidats

La gran majoria dels estudis en relació amb els col·legis religiosos han estat abordats des d'una perspectiva molt semblant que a l'aplicada en l'estudi de l'escola pública. Fins i tot, en moltes ocasions, s'ha presentat el contingut d'aquestes investigacions mitjançant una comparació constant entre ambdues opcions d'escolarització, focalitzant l'atenció en les variables que permeten una anàlisi comparada (esdeveniments polítics, normativa educativa, estadística escolar, currículum, etc.). Aquest fet ha provocat que, normalment, s'hagin deixat de banda enfocaments més centrats en l'anàlisi dels col·legis religiosos com a ecosistemes formatius genuïns distints a l'escola pública, els quals es regeixen per dinàmiques i pautes independents. Ara bé, cal reconèixer que per a aprofundir en la naturalesa pròpia de l'escola confessional és important clarificar i entendre el context educatiu on s'emmarca. En conseqüència, enfocaments més consolidats en la recerca historicoeducativa, com són els treballs envers l'evolució experimentada per l'escola confessional en el sistema educatiu espanyol, també són de gran vàlua.

En el cas que ens ocupa, resulta cabdal posar el focus en l'inici del segle XIX, època en la qual els intents dels poders públics per conformar un sistema escolar organitzat, permeten començar a albirar nítidament les diferències entre una xarxa escolar pública i l'escola privada. Cal fer especial esment a treballs com el de Manuel Revuelta³⁸ i Ana Yetano,³⁹ els quals expliquen com després de la Revolució Liberal les escoles confessionals, que havien ostentat el monopoli educatiu durant l'Antic Règim, es resisteixen a abandonar la influència que exercia a través de l'educació. A partir d'aquí són destacables les publicacions que il·lustren el creixement asimètric de l'escola confessional que, després de resistir la primera investida liberal, aconsegueix, una altra vegada, una posició de poder i privilegi gràcies a les llibertats i avantatges que li brindaren el Concordat amb el Vaticà (1851), la Llei Moyano (1857), el decret de 21 d'octubre de

³⁸ L'autor explica com la Companyia de Jesús, emparant-se en la legislació de l'època, aconseguí esquivar les traves que s'intentaren posar a l'educació confessional, podent així seguir obrint nous centres educatius arreu de l'Estat espanyol. Veure a: Revuelta, M. (1984). *La Compañía de Jesús en la España contemporánea. I. Supresión y reinstalación (1868-1883)*. Madrid: Universidad Pontificia Comillas.

³⁹ Yetano, A. (1988). Congregaciones femeninas de enseñanza fundadas en Cataluña en el siglo XIX. A J. R. Aymes, E. M. Fell i J. L. Guereña (Eds.), *Ecole et Eglise en Espagne et en Amérique latine -Aspects idéologiques et institutionnels-* (pp. 297-307). Tours: Publications de l'Université de Tours.

1868 o la Constitució de 1869. Treballs com el d'Antonio Viñao⁴⁰ i María Ángeles Dorado⁴¹ ajuden a comprendre com en aquesta època els pàrvuls i l'educació secundària duta a terme per institucions religioses augmenta i es consolida, mentre que els centres d'educació primària s'estanquen davant la incipient oferta pública, la qual és descrita per Manuel B. Cossío a *La enseñanza primaria en España*.⁴² Pel que fa al període de la Restauració (1874-1931), són destacables les publicacions de Fernando García,⁴³ Ana Yetano⁴⁴ i Antonio Viñao⁴⁵ que analitzen els motius que motivaren la reafirmació del poder educatiu de l'Església catòlica durant aquesta època, centrant la seva atenció en la falta d'inversió pública per part de l'Estat. Així mateix, alguns autors han volgut assenyalar l'existència d'altres factors amb l'objectiu de comprendre aquest creixement fulgurant des d'un enfocament holístic. N'és un exemple Xavier Molero⁴⁶ i Vicente Faubell,⁴⁷ els quals centren la seva atenció en altres esdeveniments com la tornada de religiosos provinents de les Colònies d'Ultramar o l'expulsió de les companyies religioses de França (1904). Patrick Cabanel ens ajuda a comprendre l'èxode de religiosos francesos des d'una perspectiva quantitativa (estimant el nombre de religiosos afectats en 33.000) al mateix temps que analitza les conseqüències religioses, culturals i educatives que suposà aquesta expulsió per a la societat francesa i els països receptors. Pel que fa als religiosos que s'exiliaren a l'Estat espanyol, l'autor exposa:

España fue otro país de acogida importante, con un catolicismo pujante, aunque no francófono y que no ofrecía los mismos recursos que Bélgica.

⁴⁰ Viñao, A. (1982). *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea. Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Madrid: Siglo XXI.

⁴¹ Dorado, M. A. (1983). La escolarización de la primera infancia en España en el último cuarto del siglo XIX. A *Escolarización y Sociedad en la España Contemporánea (1808-1970)* (pp. 69-87). València: Rubio Esteban.

⁴² Cossío, M. B. (1915). *La enseñanza primaria en España*. Madrid: R. Rojas.

⁴³ García, F. (1978). La Iglesia en la crisis del Estado español (1898-1923). A M. Tuñón et al. (Eds.), *La crisis del Estado español, 1898-1936* (pp. 343-377). Madrid: Edicusa.

⁴⁴ Yetano, A. (1987). *La enseñanza religiosa en la España de la Restauración 1900-1920*. Barcelona: Anthropos.

⁴⁵ L'autor destaca la llibertat de creació de centres concedida en les dècades anteriors que, juntament amb la baixa inversió de l'Estat en educació, afavorí al desenvolupament d'una àmplia xarxa d'escoles religioses que es regia per les seves pròpies normes i pautes. Veure a: Viñao, A. (2004). *Escuela para todos: educación y modernidad en la España del siglo XX*. Madrid: Marcial Pons Historia.

⁴⁶ Molero, A. (2005). Influencias europeas en el laicismo escolar. *Historia de la educación: Revista interuniversitaria*, 24, 157-177.

⁴⁷ Faubell, V. (2000). Educación y órdenes y congregaciones religiosas en la España del siglo XX. *Revista de Educación*, 137-200.

Espanya rebí en torno a 3.000 religiosos. Guipúzcoa, que acogió 328 comunidades religiosas instaladas en España, vio doblarse el número de religiosos y religiosas presentes en su territorio: de 1.631 en 1900, a 3.297 en 1910.⁴⁸

L'inici del segle XX i els intents de control i secularització de l'educació que dugueren a terme els poders públics ha estat també un tema d'interès per a investigadors com José María Hernández,⁴⁹ Teóduo García⁵⁰ i Bienvenido Martín,⁵¹ els quals exploren l'esterilitat de les mesures aplicades, així com el canvi d'estratègia de l'Església catòlica a l'hora de defensar la seva hegemonia en el camp educatiu, passant d'una posició defensiva a una postura més ofensiva. Així mateix, altres estudis com el de Pere Fullana i Maitane Ostolaza⁵² i el de Till Kössler⁵³ veuen necessari posar l'accent en aquesta època per un altre motiu: ressaltar el procés de modernització de l'educació catòlica i la creació de noves congregacions religioses dedicades a l'ensenyament. Aquest procés de rejuveniment i actualització dels col·legis religiosos es basà en mantenir inalterable la tradició i el conservadorisme que fonamentaven el model educatiu, social i religiós que ells promulgaven, mentre que s'apostà per una modernitat curricular, tecnològic-comercial i publicitària al servei de la perpetuació d'aquest model escolar. Les causes que impulsaren la necessitat de modernitzar la seva oferta educativa i catàleg de serveis estan estretament relacionades amb la necessitat de respondre a les demandes de la "burguesia catòlica", les quals aspiraven a matricular els seus fills en centres encaminats al món industrial i als estils de vida de les classes socials mitges i altes de caràcter urbà.

⁴⁸ Cabanel, P. (2005). Panorámica general del exilio congregacionista. *Anuario de Historia de la Iglesia*, 14, 97-108. (per a la cita, p. 102).

⁴⁹ Hernández, J. M. (1988). Ofensiva escolar de la Iglesia en Ávila (1897-1931). A J. R. Aymes, E. M. Fell i J. L. Gureña (Eds), *École et Église en Espagne et en Amérique latine -Aspects idéologiques et institutionnels* (pp. 245-263). Tours: Publications de l'Université de Tours.

⁵⁰ García, T. (1985). *La polémica sobre la secularización de la enseñanza en España (1902-1914)*. Madrid: Fundación Santa María-Instituto Domingo Lázaro.

⁵¹ L'autor destaca que després del desastre del 1898 el moviment secularitzador es reactivà amb força gràcies l'acció de polítics com Romanones i Canalejas, així com amb la tasca d'intel·lectuals com Azcárate, Giner o Altamira. Veure a: Martín, B. (2008). Enseñanza pública y enseñanza privada, ¿conflicto o complementariedad? *Foro de Educación*, 10, 11-132.

⁵² Fullana, P. i Ostolaza, M. (2007). Escuela católica y modernización. Las nuevas congregaciones religiosas en España (1900-1930). A J. de la Cueva i F. Montero (Eds.), *La secularización conflictiva. España (1898-1931)* (pp.187-213). Madrid: Biblioteca Nueva.

⁵³ Kössler, T. (2009). Towards a new understanding of the child: Catholic mobilisation and modern pedagogy in Spain, 1900–1936. *Contemporary European History*, 18(1), 1-24.

Per altra banda, Ramón López analitza la pugna pel control educatiu durant la Dictadura de Primo de Rivera (1923-1930), així com examina com es delegà gran part del pes de l'escolarització a l'Església al mateix temps que es reprimia a les escoles laiques, racionalistes i obreres.⁵⁴ En paraules de l'autor:

En este sentido, la política del Ministerio de Instrucción Pública será eminentemente clerical, defensora de la moral y del espíritu católico, con completa sumisión a la exigencias eclesiales. La celebración en abril del Congreso de Educación Católica, del que se obtienen líneas programáticas para el propio Ministerio; la presión ejercida sobre maestros e inspectores al objeto de obligarles al cumplimiento de las prácticas religiosas, así como someter el juicio de su labor a la supervisión clerical; los privilegios concedidos a las Ordenes religiosas dedicadas a la enseñanza –baste citar el art. 53º de la Reforma Universitaria de 1928–; la obligatoriedad de la asignatura de Religión en los institutos, hasta entonces optativa; y, finalmente, la implantación del texto único –cumplimiento de la más cara ambición clerical–, son algunas de las medidas que refuerzan nuestro aserto.⁵⁵

Seguint l'eix cronològic, trobam un gran nombre de publicacions que aborden la política laïcista aplicada durant la II República –sobretot durant el Bienni Progressista (1931-1933)–, així com les conseqüències reals que se'n derivaren d'aquesta. Treballs com el

⁵⁴La dictadura de Primo de Rivera suposà un fre en l'expansió de les experiències educatives de caràcter obrerista, tot i que en alguns casos continuaren en un ambient de clandestinitat. Pel que fa a la política de grans obres del règim polític de l'època, es concretà en el camp educatiu amb les construccions de nous centres escolars. Tot i això, no s'aconseguí cobrir la demanda d'escolarització, fet que aprofitaren els col·legis religiosos per seguir proliferant en el sistema educatiu espanyol. Veure a: Tiana, A. (1997). Movimiento obrero y educación popular en la España contemporánea. *Historia Social*, 27, 127-144.; Alzina, P. (2009). *Teoría i pràctica educativa obrerista a Menorca: Joan Mir i Mir i les escoles laiques* [Tesi doctoral, Universitat de les Illes Balears].; Alzina, P. (2010). L'Obrerisme educatiu a les Illes Balears. *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*, 16, 105-137.

⁵⁵López, R. (1994). *Ideología y educación en la Dictadura de Primo de Rivera. I. Escuelas y maestros*. València: Universitat de València. (per a la cita, p. 36). Altres treballs de l'autor sobre la mateixa temàtica: López, R. (1987). *La educación en Valencia durante la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930)*. València: Universitat de València.; López, R. (1996). El currículum escolar en la dictadura de Primo de Rivera o la educación al servicio de la política. A *IX Colóquio de Historia de la Educación. El currículum: historia de una mediación social y cultural* (pp. 377-386). Granada: Universidad de Granada.

de José Ignacio Cruz,⁵⁶ Antonio Gascón⁵⁷ o Sofia Rodríguez⁵⁸ il·lustren com s'articulà la legislació republicana per tal d'obstaculitzar l'educació catòlica i com afectà en particular als centres educatius confessionals. Héctor Vicente resumeix la situació del moment de la següent manera:

El Gobierno republicano era heredero del pensamiento decimonónico que vinculaba el laicismo al progreso de la nación. Y para conseguir una modernización de la sociedad española y su secularización se hacía necesario, a su entender, el control de la órdenes religiosas y de sus actividades, en especial la educación. En pos de la consecución de este objetivo los Gobiernos del primer bienio pusieron en marcha toda una serie de medidas para conseguirlo siendo, sin duda, la más importante, la Ley de Confesiones y Congregaciones Religiosas, la cual prohibía el ejercicio de la enseñanza a los centros eclesiásticos. Pero si los laicistas trataron de hacerse con el control de la educación para transformar el orden tradicional, los católicos intentaron por todos los medios hacerse con el control para que el orden tradicional no se viera alterado.⁵⁹

Per altra banda, també cal destacar algunes publicacions enfocades a les diferents iniciatives que aplicaren els col·legis religiosos per esquivar i minimitzar les dificultats sobrevingudes durant el període inicial del règim republicà, destacant estudis com el d'Ángel Llano⁶⁰ o Javier Imizcoz.⁶¹ A tall d'exemple, algunes de les estratègies de camuflatge i subterfugis aplicats es basaren en canvis de titularitat i societat jurídica, la designació de laics a la direcció dels col·legis, la supressió de les mencions a la formació catòlica o la caracterització dels frares i les monges com a mestres laics substituint els

⁵⁶ Cruz, J. I. (1986). Laicismo, Iglesia y Educación en la Constitución española de 1931. A *Iglesia y educación en España. Perspectivas históricas. IV Coloquio de historia de la educación* (pp. 105-115). Palma: Universitat de les Illes Balears.

⁵⁷ Gascón, A. (2012). Acciones legales de los religiosos Marianistas sobre sus obras colegiales durante la Segunda República. *Hispania Sacra*, 64, 149-177.

⁵⁸ Rodríguez, S. (2020). Religiosidad, secularización y entorno educativo: Valladolid 1931-1936. *Diacronie: Studi di Storia Contemporanea*, 41, 7.

⁵⁹ Vicente, H. (2017). La secularización de la enseñanza primaria durante la Segunda República. *Historia de la Educación*, 36, 301-320. (per a la cita, p. 303).

⁶⁰ Llano, A. (2013). *La enseñanza primaria en Cantabria. Dictadura de Primo de Rivera y Segunda República* [Tesi doctoral, Universidad de Cantabria].

⁶¹ Imizcoz, J. (2020).

hàbits per roba civil. D'aquesta manera, alguns centres aconseguiren seguir la seva activitat docent durant la Segona República i la Guerra Civil.

Pel que fa a la Guerra Civil i a les diferents conseqüències que tingué pels col·legis religiosos, depenent de si es trobaven en territori nacional o republicà, és tractat per Pedro María Egea⁶² i María del Carmen Villanueva⁶³ a les seves respectives publicacions. Una de les conclusions comunes a la que arriben ambdós autors es basa en el fet que, al contrari dels territoris que estaven controlats pel bàndol republicà, a la rereguarda franquista es protegí i es blindà a les escoles confessionals, restablint l'ensenyament religiós i recuperant la majoria de les infraestructures escolars que havien estat confiscades. La política educativa aplicada un cop finalitzat el conflicte, sobretot durant els primers anys de la Postguerra, també és tractat en estudis diversos. Els autors, per tal de justificar l'hegemonia ostentada pels col·legis religiosos durant aquesta època, se centren en la política subsidiària aplicada per l'Estat, el qual sols intervenia si no hi arribava la iniciativa privada.⁶⁴ En paraules de Manuel de Puelles, això significà “[...] la victoria de una política que condenaba al Estado a una inhibición en educación casi absoluta hasta muy avanzada la década de los años cincuenta”.⁶⁵

Finalment, altres autors com Gregorio Cámara,⁶⁶ José Ignacio Cruz⁶⁷ i José Antonio Cañabate⁶⁸ atorgaren rellevància a la pugna pel control de l'educació que protagonitzaren, des dels inicis del Franquisme, l'Església catòlica i el *Frente de Juventudes* –entitat depenent del partit únic *Falange Española*–, ja que esdevé un altre dels factors que cal tenir en compte a l'hora d'explicar el lideratge de les escoles

⁶² Egea, P. M. (1998). Sustitución de la enseñanza religiosa en Cartagena durante la Segunda República y la Guerra Civil. *Anales de Historia Contemporánea*, 14, 375-392.

⁶³ Villanueva, M. C. (2015). Los cambios ideológicos durante la guerra civil en Edelvives: la Enciclopedia Primer Grado y sus aspectos artísticos. A *Actas del XVIII Coloquio de Historia de la Educación: arte, literatura y educación* (pp. 309-321). Vic: Universitat de Vic-Universitat Central de Catalunya.

⁶⁴ Dávila, P. i Naya, L. M. (2013). La enseñanza privada religiosa en España: instituciones, políticas e identidades. A J. Pintassilgo (Ed.), *Laicidad, Religiões e Educação na Europa do Sul no Século XX* (pp. 367-392). Lisboa: Instituto de Educação da Universidade de Lisboa.

⁶⁵ De Puelles, M. (2002). (per a la cita, p. 337).

⁶⁶ Cámara, G. (1984). *Nacional-catolicismo y escuela: La socialización política del franquismo (1936-1951)*. Jaén: Hesperia.

⁶⁷ Cruz, J. I. (2001). *El yunque azul. Frente de Juventudes y sistema educativo: razones de un fracaso*. Madrid: Alianza editorial.

⁶⁸ Cañabate, J. A. (2003). La pugna entre la Iglesia Católica y el Frente de Joventudes en el ámbito educativo. Referencias internacionales, antecedentes y trayectoria general durante el Primer Franquismo. *Revista d'Història de l'Educació*, 22-23, 105-121.

confessionals en el sistema educatiu franquista. Cañabate destaca que l'Església s'acabà imposant a causa de la progressiva pèrdua d'influència de la Falange, la seva nul·la vocació pedagògica i la falta de mitjans, tant humans com materials, per competir amb l'entramat educatiu catòlic.

2.3. Noves aproximacions a l'estudi de l'escola privada: la cultura escolar dels col·legis religiosos

Actualment, la historiografia educativa ha assajat noves aproximacions en l'estudi de les institucions escolars que, alhora, han tingut la seva repercussió en els estudis envers l'escola privada. El concepte de cultura escolar ha permès explorar noves perspectives del que era el dia a dia de les escoles, més enllà de les descripcions de l'activitat escolar, les quals es veien limitades per les rígides descripcions derivades dels documents i les fonts administratives i oficials. Ens trobem doncs, amb els inicis d'una línia d'investigació –en la que aquesta tesi vol aprofundir– que interpreta els centres educatius i, més especialment, els privats com un ecosistema escolar regulat per les seves pròpies dinàmiques, normes i pautes. Aquesta hipòtesi prové de la idea que l'escola és una institució que crea, inventa i reproduceix la seva pròpia cultura.

Són nombrosos els autors que han teoritzat en aquesta direcció. Harold Silver, per exemple, advertí a principis dels anys noranta de la necessitat d'assumir aquesta perspectiva i donar resposta als silencis presents a la historiografia educativa.⁶⁹ En aquest sentit, Marc Depaepe i Frank Simon també afirmaren que la història social sorgida als anys seixanta i setanta del segle passat havia deixat de banda l'estudi del que ells anomenaren *black box* o “caixa negra” de l'escola, és a dir, aquell conjunt de quotidianitats dels centres educatius que romanien ocults a ulls dels historiadors.⁷⁰ Altres autors, com Ian Grosvenor, Martin Lawn i Kate Rousmaniere, assenyalen la importància d'entendre aquesta cultura que es genera a l'interior de les escoles per a poder donar una resposta efectiva als interrogants que planteja el passat educatiu.⁷¹ Ignorar aquesta

⁶⁹ Silver, H. (1992). Knowing and not knowing in the history of education. *History of Education*, 21(1), 97-108.

⁷⁰ Depaepe, M. i Simon, F. (1995). Is there any Place for the History of «Education» in the «History of Education»? A Plea for the History of Everyday Educational Reality in-and outside Schools. *Paedagogica Historica. International journal of the history of education*, 31(1), 9-16.

⁷¹ Grosvenor, I., Lawn, M. i Rousmaniere, K. (1999). *Silences & Images. The Social History of the Classroom*. Nova York: Peter Lang.

perspectiva, d'acord amb el criteri de David Tyack i Larry Cuban, ha abocat al fracàs de la majoria de les reformes educatives que s'han emprès. Per explicar-ho, els autors apunten a l'existència d'una "gramàtica de l'escola" conformada per codis i mecanismes interns que, lluny d'obeir a regulacions formals, configuren la vertadera realitat que es desenvolupa a l'interior dels centres educatius.⁷²

En les darreres dècades, l'activitat investigadora duta a terme en aquesta direcció s'ha aglutinat i emparat al voltant del concepte "cultura escolar". Diferents investigadors han aprofundit en la seva conceptualització. A l'Estat espanyol ha destacat la contribució d'Agustín Escolano que la defineix com "[...] el conjunto de normas, teorías y prácticas que codifican las formas de regular los sistemas, lenguajes y acciones en las instituciones educativas".⁷³ Així mateix, l'autor estableix tres tipus de cultures que convergeixen i interactuen entre si: l'empírica, l'acadèmica i la política. La cultura empírica comprèn totes aquelles pràctiques que, al llarg de la història, han desplegat i inventat els docents segons les necessitats de cada moment. La cultura acadèmica inclou els coneixements que els mestres i mestresses han adquirit a partir de la formació rebuda a les diferents institucions formadores tal com Escoles Normals o Universitats. Finalment, la cultura política fa referència a la normativa que estructura i regula cada un dels sistemes educatius, normalment seguint una sèrie de criteris ideològics.

Ramón López, per la seva banda, elabora un model explicatiu compost per una triple dimensió d'anàlisi i d'elements que fonamenten el constructe de la cultura escolar. En relació amb els elements, l'autor destaca els personals (docents, alumnat, famílies, personal de l'administració educativa, etc., els materials (espais, recursos didàctics, mobiliari, etc.) i els funcionals (metodologia, disciplina, currículum, etc.). Així mateix, aquest conglomerat d'elements també s'ha d'analitzar mitjançant les tres dimensions següents: les propostes teòriques (àmbit intel·lectual i acadèmic), les disposicions legals (normativa que regula l'educació formal) i les realitzacions pràctiques (quotidianitat escolar fruit de les teories i la normativa educativa). Així doncs, Ramón López proposa aproximar-nos a la cultura escolar d'un període històric concret a través d'una triple

⁷² Tyack, D. i Cuban, L. (2000). *En busca de la utopía. Un siglo de reformas de las escuelas públicas*. Ciutat de Mèxic: Fondo de Cultura Económica.

⁷³ Escolano, A. (2000). Las culturas escolares del siglo XX. Encuentros y desencuentros. *Revista de Educación: La educación en España en el siglo XX*, 201-218. (per a la cita, p. 201).

dimensió d'anàlisi (teòrica, legal i pràctica), la qual s'ha d'aplicar a les diferents variables que componen el conjunt d'elements assenyalats (personals, materials i funcionals). Un altre dels principals artífexs de la conceptualització de la cultura escolar és Dominique Julia. L'historiador francès definia la cultura escolar com:

[...] un conjunt de normes que defineixen els sabers a ensenyar i les conductes que cal inculcar, i un conjunt de pràctiques que permeten la transmissió d'aquests sabers i la incorporació d'aquests comportaments; normes i pràctiques subordinades a unes finalitats que poden variar segons les èpoques (finalitats religioses, sociopolítiques o simplement de socialització).⁷⁴

De la literalitat de la cita es pot apreciar que l'autor no tan sols descriu el concepte, sinó que també identifica una sèrie de factors que condicionen la seva naturalesa. Dominique Julia expressa l'existència d'unes “finalitats religioses, sociopolítiques o simplement de socialització”, que determinen la cultura escolar, les quals, contextualitzades en espais educatius concrets, poden delimitar-se i exemplificar-se amb més precisió. En el cas d'aquesta tesi, un cop transposada la definició en qüestió a l'escola confessional, s'han identificat un conjunt de finalitats pedagògiques, socials i comercials que configuraven la cultura escolar d'aquests centres, fet que provocà la conformació d'una cultura pròpia i diferenciada de la resta d'escoles. Per a emmarcar correctament l'objecte d'estudi, tot seguit s'enumerarà la literatura científica elaborada sobre cada una de les finalitats esmentades anteriorment.

Pel que fa a la finalitat pedagògica, cal remarcar l'existència de distints formats d'estudi que aborden el model pedagògic i la pràctica escolar desenvolupada en els col·legis religiosos. En primer lloc, els més abundants són els treballs que tracten els principis educatius d'una sola congregació o orde religiós. Destaquen els monogràfics envers la

⁷⁴ Julia, D. (1995). La cultura escolar como objeto histórico. A M. Menegus i E. González (Eds.), *Historia de las universidades modernas en Hispanoamérica. Métodos y fuentes* (pp. 131-153). Ciutat de Mèxic: Universidad Autónoma Nacional de Méjico. (per a la cita, p. 131).

pedagogia aplicada per la Companyia de Jesús,⁷⁵ els Germans de les Escoles Cristianes,⁷⁶ els Germans de les Escoles Pies⁷⁷ i la Societat Salesiana.⁷⁸ En segon lloc, també són nombrosos els estudis que tracten des d'una perspectiva general la pràctica educativa en els col·legis religiosos. En són exemple les mencions d'Eugenio Otero (2005) a la renovació pedagògica experimentada en aquests centres a finals del segle XIX i a principis del segle XX,⁷⁹ l'estudi de Gabriel Barceló, Sergi Moll i Bernat Sureda basat en el contingut exposat a les memòries de pràctiques de la Postguerra,⁸⁰ així com la tesi doctoral d'Antonio Guzmán, el qual analitza la pràctica escolar dels centres catòlics de Cuba entre el 1902 i el 1958.⁸¹ En aquest sentit, també cal ressaltar la investigació d'Andrés Martínez envers els col·legis religiosos femenins⁸² i el treball de Fermín Ezpeleta que, a partir d'obres literàries publicades entre el 1939 i el 2005, extreu alguns dels trets característics de la pràctica educativa desenvolupada en els col·legis religiosos:

⁷⁵ Sanz, R. M. (1994). Política educativa: órdenes religiosas docentes; jesuitas. A B. Delgado (Ed.), *Historia de la Educación en España y América, Vol. 3: la educación en la España contemporánea (1789-1975)* (pp. 869-876). Madrid: Ediciones SM.; Revuelta, M. (2006). De las congregaciones marianas a la comunidad de vida cristiana. A M. Revuelta (Ed.), *Once calas en la Historia de la Compañía de Jesús: servir a todos en el Señor* (pp. 95-111). Madrid: Universidad Pontificia Comillas.; Zeitler, T. E. (2010). La pedagogía de la modernidad. Una aproximación a las formas y contenidos de la enseñanza en Comenio, los Jesuitas, los hermanos La Salle y la Reforma protestante. *Revista Iberoamericana de educación*, 52(7), 1-10.; Jiménez, E. (2021). An Educational Model that generated Opposition: The Jesuit Ratio Studiorum. *Social & Education History*, 10(2), 158-180.

⁷⁶ Van Grieken, G. (1995). "To touch hearts": *The pedagogical spirituality of John Baptist de La Salle* [Tesi doctoral, Boston University].; Dávila, P., Naya, L. M. i Murua, H. (2012). The educational work of the De la Salle Brothers and popular education in Gipuzkoa in the twentieth century. *History of Education*, 41(2), 213-233.

⁷⁷ Faubell, V. (1986). *Historia de la acción educativa de los Escolapios en España de 1733 a 1845* [Tesi doctoral, Universidad Complutense de Madrid].; Soriano, G. (2014). Pedagogía clásica en las Escuelas Pías: Quintiliano y los Escolapios. *Revista de ciencias de la educación*, 237, 59-69.

⁷⁸ Alberdi, R. (1994). Política educativa: órdenes religiosas docentes; salesianos. A B. Delgado (Ed.), *Historia de la Educación en España y América, Vol. 3: la educación en la España contemporánea (1789-1975)* (pp. 881-886). Madrid: Ediciones SM.; Turriago, D. (2014). Aporte salesiano al proyecto educativo católico en Colombia (1886-1935). *Actualidades Pedagógicas*, 64(1), 109-129.; Chrobak, S. (2015). Kultura szkoły katolickiej w kontekście pedagogii salezjanów. *Paedagogia Christiana*, 35(1), 235-256.

⁷⁹ Otero, E. (2005). La renovación pedagógica en la España del siglo XIX: Períodos, influencias, esperanzas y resistencias. A E. Candeias (Ed.), *Actas de V Encontro Ibérico de História da Educação: Renovação pedagógica / Renovación Pedagógica* (pp. 75-94). Coimbra: Alma Azul.

⁸⁰ Barceló, G., Moll, S. i Sureda, B. (2017).

⁸¹ Guzmán, A. (2001). *El proceso pedagógico en los colegios católicos durante la República Neocolonial (1902-1958)* [Tesi Doctoral: Universidad de Holguín].

⁸² Martínez, A. (2017). La red educativa implantada por las congregaciones religiosas femeninas en Asturias durante la Restauración. A J. A. Álvarez (Ed.), *La educación en Asturias. Estudios históricos* (pp. 129-9158). Oviedo: Real Instituto de Estudios Asturianos.

El núcleo narrativo que evoca la escuela de los años cuarenta alude, por un lado, a las academias y colegios privados, donde imperan el memorismo, los “alfabetos implacables” y el prurito ortográfico [...]. Se insiste en la práctica de declamación, de redacción y de lecturas místicas como el *Cántico Espiritual* de San Juan de la Cruz; funciones de carácter religioso y exposiciones, con alusiones ocasionales a poetas contemporáneos.⁸³

Finalment, és important mencionar les publicacions que centren l'atenció en la pràctica educativa d'un centre educatiu concret, tractant-se, normalment, de col·legis cèlebres i de reconegut prestigi. Cal fer menció a l'estudi de Julián Viejo sobre el Col·legi de Sant Antoni de Pàdua (Càceres),⁸⁴ el d'Isabel Castón sobre el Col·legi Nostra Senyora del Pilar (Madrid),⁸⁵ el de Paulí Dávila, Luís María Naya i José Garmendia sobre el Col·legi de Sant Bernat (Sant Sebastià),⁸⁶ el de Javier Burrieza sobre el Col·legi Nostra Senyora de Lourdes (Valladolid),⁸⁷ el de Juan Gómez sobre el Col·legi de Sant Lluís de Gonzaga (Cadis),⁸⁸ el de Ricardo Enguix sobre el Col·legi de Monti-sion (Palma)⁸⁹ i el de Teresa Rabazas, Carlos Sanz i Sara Ramos sobre l'Institut Veritas (Madrid).⁹⁰

⁸³ Ezpeleta, F. (2015). Maestros y maestras en la narrativa de Posguerra y Democracia (imágenes didácticas de lectura y escritura). *Álabe: Revista de Investigación sobre Lectura y Escritura*, 12, 1-18. (per a la cita, pp. 6 i 13).

⁸⁴ Viejo, J. (1973). *Colegio de San Antonio de Padua, Cáceres. Su historia y su pedagogía* [Tesina].

⁸⁵ Castón, I. G. (1986). El Colegio del Pilar en la Dictadura de Primo de Rivera. A A. J. Colom, B. Sureda i J. Vallespir, *Iglesia y educación en España: perspectivas históricas: IV Coloquio de historia de la educación* (pp. 67-76). Palma: Universitat de les Illes Balears.

⁸⁶ Dávila, P., Naya, L. M. i Garmendia, J. (2008). La Enseñanza Comercial y los Hermanos de La Salle. El Colegio de San Bernardo. A J. M. Hernández (Ed.), *Influencias francesas en la Educación Española e Iberoamericana (1808-2008)* (pp. 319-330). Salamanca: Globalia Ediciones.

⁸⁷ Burrieza, J. (2009). *Lourdes, stella in Castella. Historia del colegio Nuestra Señora de Lourdes de Valladolid (1884-2009)*. Valladolid: Ayuntamiento de Valladolid.

⁸⁸ Gómez, J. (2015). El colegio de San Luis Gonzaga y sus alumnos literatos. A *Actas del XVIII Coloquio de Historia de la Educación: Arte, literatura y educación* (pp. 88-100). Vic: Universitat de Vic-Universitat Central de Catalunya.

⁸⁹ El treball se centra en l'activitat teatral desenvolupada com a recurs pedagògic pel col·legi jesuïta de Palma, el qual era un instrument ideal per a pregonar la seva pedagogia activa, difondre la doctrina i moral cristiana, així com guanyar-se el suport de protectors i mecenes. Veure a: Enguix, R. (2016). Los jesuitas y el teatro escolar mallorquín en el Colegio de Montesión. *eHumanista: Journal of Iberian Studies*, 33, 286-303.

⁹⁰ Els resultats exposats per aquest estudi deixen entreveure que el model pedagògic introduït a la dècada dels seixanta per la Institució Teresiana fou molt innovador, malgrat que entrava en contradicció amb la política educativa del Franquisme, les seves pràctiques i els seus símbols. El model en qüestió es basà en el personalisme cristià i amb l'ús d'algunes pràctiques educatives provinents del Moviment de l'Escola Nova (Freinet, Montessori, Decroly, etc.). Veure a: Rabazas, T., Sanz, C. i Ramos, S. (2020). La renovació pedagògica de la Institució Teresiana en el franquisme. *Revista de Educación*, 388, 109-132.

Després de fer un breu repàs a la bibliografia relacionada amb els condicionants pedagògics, cal centrar l'atenció en els aspectes vinculats en la finalitat socialitzadora dels col·legis religiosos, finalitat que també condicionà la cultura escolar d'aquests centres educatius. La identitat col·lectiva creada intencionadament al voltant dels entorns formatius dels col·legis religiosos és una de les temàtiques principals que ocupa els treballs emmarcats en la funció socialitzadora de les escoles confessionals. La majoria d'aquests es basen en els postulats sobre identitat, sentiment de pertinença i distinció social d'autors com Pierre Bourdieu,⁹¹ Eric Hobsbawm,⁹² Basil Bernstein⁹³ o Clàudia Briones,⁹⁴ els quals conceben l'educació com una peça clau per al desenvolupament d'aquests efectes socialitzadors. En l'àmbit d'investigació que ens ocupa, treballs com el de Vicente Faubell ressalten que cada una de les congregacions religioses generava la seva pròpia identitat mitjançant la difusió d'uns valors particulars i distintius.⁹⁵ Altres autors com Paulí Dávila i Luís María Naya, han aprofundit en el concepte de la identitat de les escoles confessionals, desglossant les variables que participen en la seva conformació (carisma, missió, família, etc.). A més a més, distingeixen entre una "identitat interna" (característiques que els propis centres s'atribueixen a si mateixos) i una "identitat externa" (trets dels col·legis identificats pels seus clients, alumnes, famílies o qualsevol altre agent social no vinculat a l'escola). És a dir, com es defineixen els mateixos centres, diferenciant-se dels altres, i com són definits per la resta d'agents.⁹⁶ En aquest sentit, cal destacar el treball de Sofia Rodríguez, el qual vincula les activitats escolars i les associacions vinculades als col·legis religiosos en la conformació de les identitats col·lectives de cada un d'aquests centres.⁹⁷

⁹¹ Bourdieu, P. (1997). *Capital cultural, escuela y espacio social*. Ciutat de Mèxic: Siglo Veintiuno.

⁹² Hobsbawm, E. (2002). Introducció. La invenció de la tradició. A E. Hobsbawm i T. Ranger (Eds.), *La invenció de la tradició* (pp. 7-21). Barcelona: Crítica.

⁹³ Bernstein, B. (1996). *Pedagogy, Symbolic Control and Identity: Theory, Research and Critique*. Londres: Taylor & Francis.

⁹⁴ Briones, C. (1994). Con la tradición de todas las generaciones pasadas gravitando sobre la mente de los vivos: usos del pasado e invención de la tradición. *Runa: archivo para las ciencias del hombre*, 21(1), 99-129.

⁹⁵ Faubell, V. (1997). La actividad educadora institucional: órdenes, congregaciones y asociaciones eclesiales masculinas dedicadas a la educación y a la enseñanza. A B. Bartolomé (Ed.), *Historia de la acción educadora de la iglesia en España* (pp. 323-448). Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos.

⁹⁶ Dávila, P. i Naya, L. M. (2013).

⁹⁷ Rodríguez, S. (2020). Religiosidad, secularización y entorno educativo: Valladolid 1931-1936. *Diacronie: Studi di Storia Contemporanea*, 41, 1-17.

Tot i ser més minoritaris, també és important recalcar els estudis centrats en els models de masculinitat⁹⁸ i feminitat⁹⁹ que es derivaren de les identitats generades en el si dels col·legis religiosos. Teresa González s'aproxima a la qüestió analitzant l'aportació de les Escoles de Magisteri pel que fa a la reproducció d'uns arquetips de gènere concrets: dones orientades a la llar i homes encaminats cap a la vida laboral i la defensa de la pàtria. En aquest sentit, l'autora fa especial menció al paper que jugaren les Escoles de Magisteri controlades per les congregacions religioses, les quals l'any 1951 representaven el 41 % del total.¹⁰⁰ Així mateix, en relació amb les escoles confessionals femenines i el model de dona que s'intentava inculcar, María Fernanda Piñero exposa:

Como consecuencia, el modelo de mujer cristiana, el que de una manera tan arraigada permaneció en la cultura española hasta la segunda mitad del siglo XX, estuvo esencialmente creado, transmitido y potenciado por los colegios religiosos católicos. La Iglesia católica española tomó como modelo femenino a un tipo de mujer que se inspiraba en la figura tradicionalmente trasladada de la Virgen María, un modelo de feminidad y de familia, según el cual la mujer debía ser complaciente, honesta, laboriosa y sobre todo piadosa. Su status familiar se considera determinante y hasta cierto punto inmovilizador, su papel social e individual se definía no en términos personales sino en relación al hombre. [...] La mujer va a recibir como misión primordial la del cuidado y salvaguarda de la familia y el hogar, para lo cual asumirá los roles, idealizados y sublimados, de “esposa fiel” y “madre perfecta”. Cualquier otra ocupación extra doméstica pondría en peligro la esencia de la institución familiar.¹⁰¹

Per altra banda, les principals conseqüències derivades de la conformació d'identitats col·lectives, arquetips de gènere i sentiments de pertinença, és un altre dels aspectes tractats en la literatura científica envers l'escola religiosa. Una de les temàtiques que s'ha

⁹⁸ Scharagrodsky, P. (2007). Ejercitando niños viriles y “sanamente” cristianos. A *Actas V Congreso Asociación Española de Ciencias del Deporte*. Lleó: Universidad de León.

⁹⁹ Piñero, M. F. (2015). Evolución y desarrollo de los colegios religiosos femeninos en España. *Revista Brasileira de História de Educação*, 15(2), 221-245.

¹⁰⁰ González, T. (2018). El discurso educativo del nacionalcatolicismo y la formación del magisterio español. *Historia Caribe*, 33(13), 83-120.

¹⁰¹ Piñero, M. F. (2016). El modelo de mujer formado en los colegios religiosos. *Innovación educativa*, 26, 47-57. (per a la cita, pp. 48 i 49).

tractat amb més freqüència és el capital social vinculat als entorns formatius en qüestió. Investigacions com la de James S. Coleman¹⁰² o la de Cristián Bellei, Víctor Orellana i Manuel Canales¹⁰³ posen de manifest el paper predominant dels col·legis catòlics pel que fa a la generació de capital social. En aquest sentit, José Antonio Zamora exposa alguns dels efectes pràctics que provenien d'aquest capital social, destacant que les escoles confessionals es convertien en un “semillero de dirigentes sociales”¹⁰⁴ gràcies en bona part a, com exposa Sandra Ziegler, una “educació total” (relacions socials endogàmiques, formació acadèmica de qualitat, futur laboral reeixit, etc.) que esdevenia un trampolí social per a les classes mitjanes, així com un instrument de consolidació per a les elits socioeconòmiques.¹⁰⁵

L'anàlisi dels efectes provocats per la funció socialitzadora dels col·legis religiosos es pot dur a terme en clau interna (identitat col·lectiva, sentiment de pertinença, arquetip humà, capital social, etc.), com s'ha fet anteriorment, o aprofundir en els efectes ocasionats més enllà dels murs d'aquests centres. Diferents treballs han tractat la qüestió des d'aquesta darrera perspectiva. La majoria centren l'atenció en el paper que jugaven les associacions vinculades a les escoles confessionals, les quals han estat investigades en el marc del Moviment Catòlic desenvolupat a partir de la meitat del segle XIX. Sobresurten estudis com el de Feliciano Montero, el qual contextualitza i descriu el fenomen, destacant l'aportació del teixit associatiu dels col·legis i la seva utilització a l'hora d'aglutinar i mobilitzar la militància catòlica.¹⁰⁶ En aquest sentit, també és destacable la publicació conjunta de Pere Fullana i Feliciano Montero, ja que aprofundeix en les diferents formes que adoptà l'associacionisme educatiu catòlic a l'Estat espanyol,

¹⁰² Coleman, J. S. (1987). Families and schools. *Educational Researcher*, 16(6), 32-38.

¹⁰³ Bellei, C., Orellana, V. i Canales, M. (2020). Elección de Escuela en la Clase Alta Chilena. Comunidad, Identidad y Cierre Social. *Education Policy Analysis Archives*, 28(5), 1-23.

¹⁰⁴ Zamora, J. A. (2014). El liderazgo de los antiguos alumnos formados en el colegio jesuita San Luis Gonzaga de El Puerto de Santa María (1864-1924). *Aula de Encuentro*, 16(1), 157-175.

¹⁰⁵ Ziegler, S. (2004). La escolarización de las élites: un acercamiento a la socialización de los jóvenes de sectores favorecidos en la Argentina actual. A G. Tiramonti (Ed.), *La trama de la desigualdad educativa. Mutaciones recientes en la escuela media* (pp. 73-99). Buenos Aires: Manantial.

¹⁰⁶ L'autor ofereix una descripció global de l'organització i mobilització dels catòlics de l'Estat espanyol en distintes etapes històriques: la Restauració, la dictadura de Primo de Rivera i la Segona República. Així mateix, el treball ens permet identificar, mitjançant una perspectiva comparada amb el moviment catòlic italià, les diferents expressions de l'associacionisme catòlic: premsa, escola, acció social, assistencial i política. Veure a: Montero, F. (2017). *El Movimiento Católico en España, 1889-1936*. Alcalá de Henares: Editorial Universidad de Alcalá.

així com ajuda a comprendre l'evolució que experimentaren.¹⁰⁷ Gérard Cholvy desenvolupa la seva investigació en la mateixa direcció, però en el seu cas se centra en l'Estat francès, analitzant les diferents estratègies que aplicaren les associacions catòliques amb l'objectiu de mitigar i combatre les polítiques liberals i secularitzadores de l'època.¹⁰⁸ D'altra banda, cal destacar el treball de Sofia Rodríguez, la qual reflexiona sobre les associacions d'antics alumnes. El treball aporta elements per a conèixer millor una de les aportacions més importants dels col·legis religiosos al Moviment Catòlic, ja que la majoria d'aquestes associacions contribuïren de forma significativa a mobilitzar de forma sostinguda les comunitats escolars d'aquests centres. En paraules de l'autora:

Superados los años de escolarización, la influencia de las órdenes religiosas continuaba en sus egresados a través de las asociaciones de antiguos alumnos, perpetuando la relación de estos con la comunidad religiosa, a la que servían de apoyo y soporte. Queda claro este objetivo en los debates previos a la fundación, en 1916, de la Asociación de Antiguos Alumnos del colegio de San José, pues Ángel Herrera Oria – promotor de la misma – entendía que debía tener una finalidad social y casi política, con la intención de hacer frente a los cambios en materia educativa.¹⁰⁹

Finalment, és important esmentar les investigacions que aborden les associacions juvenils vinculades a l'escola privada religiosa. Entre aquestes entitats destaquen les Congregacions Marianes, les Joventuts Seràfiques, les Milícies Angèliques, les Croades de l'Amor Diví, les Joventuts Antonianes i els Oratoris Festius.¹¹⁰ Per a il·lustrar la missió social d'aquestes entitats cal destacar les paraules d'Alfredo Verdoy, el qual descriu el membre de la Congregació Mariana com a "*Miles Christi marianus*, un combatiente, un

¹⁰⁷ Fullana, P. i Montero, F. (2004). Los modelos educativos juveniles del movimiento católico en España (1868-1968). *Historia de la educación: Revista interuniversitaria*, 22-23, 33-51.

¹⁰⁸ Cholvy, G. (1999). *Histoire des organisations et mouvements chrétiens de jeunesse en France (XIX-XX siècles)*. París: Cerf.

¹⁰⁹ Rodríguez, S. (2020). Religiosidad, secularización y entorno educativo: Valladolid 1931-1936. *Diacronie: Studi di Storia Contemporanea*, 41, 7. (per a la cita, p.5).

¹¹⁰ Riquelme, P. (1995). La Tercera Orden de San Francisco. *XX Siglos*, 25, 17-29.; Revuelta, M. (2006). De las congregaciones marianas a la comunidad de vida cristiana. A M. Revuelta (Ed.), *Once calas en la Historia de la Compañía de Jesús: servir a todos en el Señor* (pp. 95-111). Madrid: Universidad Pontificia Comillas.; Fullana, P. i Sastre, N. (2016). Los franciscanos de la Tercera Orden Regular promotores del movimiento luliano (1909-2016). *Archivo Ibero-Americano*, 282(76), 299-318.; Cerdà, M. (1999). *L'Escoltisme a Mallorca, 1907-1995*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

activista catòlic obediènt a los mandats de la Iglesia, identificat amb el Papa, i dispòst a derramar su sangre por su bandera y sobre todo por construir y mantener el reinado social de Cristo”.¹¹¹

En darrer lloc, resta exposar la bibliografia elaborada envers la finalitat comercial dels col·legis religiosos. Tot i ser una línia d’investigació recent i poc explorada, l’estratègia comercial de l’escola confessional es pot reconstruir gràcies a l’aportació d’alguns autors especialitzats en la temàtica. Primerament, cal esmentar els treballs en relació amb el màrqueting iconogràfic, d’entre els quals destaquen la publicació de Sara Ramos, Teresa Rabazas i Carmen Colmenar sobre la propaganda realitzada a través de la fotografia,¹¹² i l’article d’Antonio Viñao i María José Martínez envers les prestacions comercials vinculades a les targetes postals elaborades en el Col·legi de la Bonanova (Barcelona).¹¹³ Albert Hill, en relació amb les targetes postals d’aquest centre, destaca que ens ajuden a tenir “una visió molt completa del col·legi i del seu funcionament, ja que les empreses que les van produir tenien l’encàrrec de fabricar-les de manera que les imatges mostrades servissin per fer publicitat del centre escolar”.¹¹⁴

Així mateix, cal fer menció al treball de Paulí Dávila i Luí María Naya, pel fet que també identifica part de la política comercial de distints col·legis religiosos (jesuïtes, escolapis, salesians, marianistes, maristes, etc.) a través de l’anàlisi de les seves memòries anuals, les quals permeten reconstruir l’oferta educativa i els trets diferencials que conformaven

¹¹¹ Verdoy, A. (2010). La Confederación Nacional Española de las Congregaciones Marianas o la Movilización de la Juventud de la Virgen (1919-1923). *Estudios Eclesiásticos, Revista de investigación e información teológica y canónica*, 85(334), 547-573. (per a la cita, p. 549).

¹¹² Les fotografies analitzades en aquest treball ens aproximen als elements discursius que conformaven el màrqueting escolar que impulsaven les congregacions religioses. Els fotògrafs focalitzaven la seva atenció als elements identitaris de la institució, els quals esdevenien la “marca” del col·legi. Aquest discurs propagandístic se centrava en a diversos elements: edificis i recursos educatius, pràctiques educatives i esportives, activitats benèfiques, etc. Veure a: Ramos, S., Rabazas, T. i Colmenar, C. (2018). Fotografía y representación de la escuela privada madrileña en el franquismo. Entre la propaganda y el relato. *Historia y Memoria de la Educación*, 8, 397-448.

¹¹³ Viñao, A. i Martínez, J. M. (2018). Tradición y modernidad: el programa iconográfico del Colegio de Nuestra Señora de la Bonanova de Barcelona (1900-1956). *Revista di Historia dell’Educazione*, 5(1), 17-40.

¹¹⁴ Hill, A. (2014). Les postals velles del Colegio Ntra. Sra. de la Bonanova. *Revista Cartófila*, 31(36), 27-33. (per a la cita, p. 33).

la “marca” d’aquests centres.¹¹⁵ Finalment, és important ressaltar els estudis que s’aproximen als mitjans de comunicació associats a les congregacions religioses. N’és un exemple l’explotació comercial de revistes escolars,¹¹⁶ emissores de ràdio¹¹⁷ i empreses editorials.¹¹⁸ A tall d’exemple, i per concloure aquest apartat, cal subratllar les paraules de María del Carmen Montoya envers l’estratègia publicitària dels mitjans salesians, la qual sintetitza de la següent manera:

[...] las fotografías de las portadas promocionan las instalaciones; la actitud de acogida y atención personalizada del director del centro y del director de la revista son la mejor promoción para el ideario y el proyecto educativo; los reportajes sobre actos académicos, con destacados personajes de la vida pública, son la mejor garantía para las familias de una red social e institucional de protección para el centro y sus alumnos; la cultura del éxito que exaltan los reportajes sobre entregas de premio son la mejor política de captación del alumnado; y, finalmente, la inclusión de testimonios de antiguos alumnos que triunfan en lo profesional o en su opción por la vida religiosa, fortalece la confianza de los alumnos y sus familias en la fiabilidad del proyecto educativo salesiano.¹¹⁹

¹¹⁵ Dávila, P. i Naya, L. M. (2018). Las memorias escolares, una forma de prensa escolar. A J. M. Hernández (Ed.), *Prensa pedagógica, mujeres, niños, sectores populares y otros fines educativos* (pp. 593-602). Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.

¹¹⁶ Montoya, M. C. (2021). El aprendizaje de la historia de los jóvenes de la posguerra: la revista salesiana *Mi Colegio* (Utrera, 1942-1945). *RIHC. Revista Internacional de Historia de la Comunicación*, 17, 63-85.

¹¹⁷ Moreno, M. (1997). *La Diócesis de Orihuela-Alicante en el franquismo, 1939-1975* [Tesi doctoral, Universitat d’Alacant].

¹¹⁸ D’acord amb Paulí Dávila “las editoriales que tienen una cota de mercado importante son todas ellas pertenecientes a congregaciones religiosas de procedencia francesa. Es decir, se ha pasado de la elaboración de material escolar o curricular para uso de sus propias escuelas a una empresa editorial con una influencia incalculable”. Així mateix, destaca la relació entre l’editorial Bruño i els Germans de les Escoles Cristianes, l’editorial Edelvives amb els Germans Maristes i l’editorial Santa Maria amb els marianistes. Veure a: Dávila, P. (2011). Las órdenes y congregaciones religiosas francesas y su impacto sobre la educación en España. Siglos XIX y XX. A J. M. Hernández (Ed.), *Francia en la Educación de la España Contemporánea (1808-2008)* (pp. 101-159). Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca. (per a la cita, p. 159).

¹¹⁹ Montoya, M. C. (2021). (per a la cita, p. 20).

2.4. La utilització de les “noves” fonts històriques en l'estudi de l'escola privada religiosa

L'estudi dels col·legis religiosos ha esdevingut més difícil que en el cas d'altres institucions educatives. Com s'ha esmentat anteriorment, el motiu rau en l'accés restringit als seus arxius, fet que ha estat tractat en estudis com el d'Enrique Bernad¹²⁰ i Ana Yetano.¹²¹ En conseqüència, autors com Alejandro Tiana han titllat l'escola privada com a la “ilustre desconocida” de la historiografia educativa.¹²² Estudis com el de Paulí Dávila i Luís María Naya aborden les conseqüències d'aquest fet. Els autors remarquen que, deixant de banda el nombre reduït de publicacions envers la temàtica en qüestió, l'autoria d'una bona part d'aquests treballs –en la majoria dels casos científics i distants amb els estàndards acadèmics– recau en persones estretament vinculades a les congregacions religioses, els quals tenen més facilitats a l'hora d'accedir a la documentació custodiada en els arxius escolars. A més a més, els autors afegeixen:

Pero todo ello plantea problemas tanto desde el punto de vista metodológico, como de acceso a las fuentes documentales privadas y también oficiales; además de un planteamiento teórico que nos permita insertar su importancia en el conjunto del sistema educativo. Parecería que estamos hablando de un tabú historiográfico y que los historiadores e historiadoras de la educación se ven constreñidos a tener que trabajar contando únicamente con los datos oficiales o los facilitados por las propias órdenes y congregaciones religiosas, que no siempre han recogido sistemáticamente datos relativos a la enseñanza, y cuando lo hacen son de escasa fiabilidad, y todo ello refiriéndonos únicamente a las estadísticas oficiales. No obstante, también hay que señalar que, poco a poco, se ha ido ampliando la historiografía sobre este tema, de manera que ya existen monografías y trabajos colectivos de cierta

¹²⁰ Bernad, E. (1984). *La instrucción primaria a principios del siglo XX. Zaragoza 1898-1914*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.

¹²¹ Yetano, A. (1987).

¹²² Tiana, A. (1994). La escuela privada. A J. L. Guereña, J. Ruiz i A. Tiana (Eds.), *Historia de la Educación en la España contemporánea. Diez años de investigación* (pp. 117-139). Madrid: Centro de Publicaciones del Ministerio de Educación y Ciencia.

importancia en los que se aborda esta temática desde una perspectiva metodológica e histórica rigurosa y de competencia científica.¹²³

Així doncs, durant molt de temps la historiografia –la qual es nodria principalment de documents de caràcter eminentment administratiu– pareixia que tenia vetat, *de facto*, l'estudi exhaustiu dels col·legis religiosos. Ara bé, durant les darreres dècades les recerques historicoeducatives han experimentat una notable renovació a nivell historiogràfic. Aquest fet ha propiciat el sorgiment d'una nova forma d'estudiar el passat educatiu, la qual, allunyant-se de les velles tendències historicistes i dels paradigmes positivistes, ha pogut ampliar l'espectre de les temàtiques i les fonts estudiades.¹²⁴ En aquest sentit, Antonio Viñao exposà distintes fonts que havien estat infravalorades i rebutjades fins al moment i que són necessàries per a construir la Història de l'Educació del futur. En paraules de l'autor:

Entre estas nuevas fuentes se hallan las icónicas y materiales [...]. También la historia oral, así como las autobiografías, memorias y diarios. Pero, sobre todo, las fuentes objeto de atención preferente son aquellas relativas a la realidad y prácticas de las instituciones educativas; aquellas que son producidas por esas mismas realidades y prácticas. La lista, no exhaustiva, abarca desde los exámenes y libros o cuadernos de ejercicios escolares a los reglamentos —de centro, disciplinarios, de asociaciones de padres, alumnos o antiguos alumnos, etc.— pasando por los diarios de clase de alumnos y profesores, las notas o apuntes tomados por los primeros, los informes de la inspección o de otros organismos, los cuestionarios elaborados a instancias de ellos, las revistas escolares, las memorias generales o relativas a una actividad específica —por ejemplo, de las visitas y excursiones o de una disciplina determinada—, las actas de las reuniones de los órganos colegiados del centro, los expedientes, registros y fichas de los alumnos, los relatos y

¹²³ Dávila, P. i Naya, L. M. (2008). Las escuelas de los Hermanos de La Salle en Gipuzkoa. Evolución y tendencias en el alumnado y profesorado (1904-2006). *Ikastaria*, 16, 271-315. (per a la cita, p. 272).

¹²⁴ Escolano, A. (1997). La historiografía educativa. Tendencias generales. A N. de Gabriel i A. Viñao (Eds.), *La investigación históricoeducativa. Tendencias actuales* (pp. 51-84). Barcelona: Ronsel.

descripciones de las actividades y prácticas educativas, los catálogos e inventarios de mobiliario y material escolar y los libros de texto.¹²⁵

Si s'analitza des del context de l'escola confessional, es pot observar com la majoria de les fonts enumerades per l'autor no es troben exclusivament en els arxius dels instituts religiosos. Un gran nombre de revistes escolars, col·leccions fotogràfiques, memòries de pràctiques, quaderns d'exercicis, testimonis orals d'alumnes i professors, marxandatge corporatiu, etc., no són inaccessibles per a l'historiador, ja que un gran nombre d'aquestes fonts es troben en arxius familiars i, fins i tot, públics. En conseqüència, tot i el difícil treball de camp que exigeix la localització d'aquestes fonts, l'accés als arxius de les companyies religioses deixa de ser un obstacle per a la investigació dels col·legis religiosos. Ara bé, l'ús acurat i rigorós de les fonts que exigeix el món de la recerca historiogràfica obliga als historiadors a conèixer prèviament les diferents investigacions que han fet servir aquesta tipologia de documents historiogràfics. La majoria d'aquests estudis brinden als lectors models d'interpretació, tractament i anàlisi que ajuden a aproximar-se als fenòmens estudiats d'acord amb els estàndards acadèmics. Així doncs, tot seguit s'enumeraran les investigacions més importants realitzades en aquest sentit, així com es destacaran les conclusions que són més interessants per a la nostra tesi.¹²⁶

En primer lloc, cal destacar els estudis que s'han publicat durant les darreres dècades envers els manuals escolars.¹²⁷ La tasca desenvolupada pel grup d'investigació MANES¹²⁸

¹²⁵ Viñao, A. (1998). Por una historia de la cultura escolar: enfoques, cuestiones, fuentes. A C. Almuíña (Ed.), *Culturas y Civilizaciones. III Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea* (pp. 167-183). Valladolid: Secretariado de Publicaciones e Intercambio Científico, Universidad de Valladolid. (per a la cita, pp. 179 i 180).

¹²⁶ La majoria de les "noves" fonts que es mencionen a continuació s'han utilitzat directa o indirectament per a la consecució dels objectius d'aquesta tesi.

¹²⁷ López, M. (2001). *El fenómeno ideológico del Franquismo en los manuales escolares de enseñanza primaria (1936-1945)*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia.; Herrera, M. C, Díaz, A. V. i Suaza, L. M. (2003). *La identidad nacional en los textos escolares de ciencias sociales. Colombia 1900 – 1950*. Bogotá: Universidad Pedagógica Nacional.; Depaepe, M., Briffaersts, J., Kita, P. i Vinck, H. (2003). *Manuels et chansons scolaires au Congo belge*. Leuven: Leuven Universtiy Press.; Castillejo, E. (2008). *Mito, legitimación y violencia simbólica en los manuales escolares de Historia del Franquismo (1936-1975)*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia.; Mahamud, K. (2009). La transmisión de conocimientos de Ciencias Naturales a través de los libros de lectura de la Enseñanza Primaria en el Franquismo (1939-1959). A R. Berruezo i S. Conejero (Eds.), *El largo camino hacia una educación inclusiva. La Educación Especial y Social del siglo XIX a nuestros días. XV Coloquio de Historia de la Educación* (pp. 777-789). Pamplona: Sociedad Española de Historia de la Educación, Universidad Pública de Navarra.

¹²⁸ MANES és un Centre de Recerca interuniversitari dedicat a l'estudi històric dels manuals escolars d'Espanya, Portugal i Amèrica Llatina. Fundat l'any 1992 a la Facultat d'Educació (Departament d'Història de l'Educació i Educació Comparada) de la UNED.

–vinculat a la Universitat Nacional d'Educació a Distància (UNED)– ha liderat l'ús i el tractament d'aquestes fonts. D'entre els diferents treballs cal destacar el d'Agustín Escolano, ja que proporcionà un dels primers marcs de referència per a l'ús científic dels manuals i els llibres escolars.¹²⁹ No obstant això, cal advertir de les dificultats metodològiques que se'n deriven del seu ús, així com de les limitacions pel que fa al seu contingut. En aquest sentit, Carlos Menguiano, tot i que considera les fonts en qüestió “como buenos soportes curriculares”, expressa que la seva utilitat per a conèixer la pràctica educativa “es muy limitada en tanto no tengamos otras fuentes que reflejen su interpretación y uso en la rutina de la escuela, algo que las fuentes consultadas no ofrecen, salvo en casos muy puntuales”.¹³⁰

Una altra de les “noves” fonts destacades són els quaderns de classe. A l'Estat espanyol, una de les primeres aproximacions a aquestes fonts fou realitzada per María del Mar del Pozo i Sara Ramos que presentaren els quaderns destacant la seva vàlua pel que fa a l'estudi de la cultura escolar, l'organització de l'ensenyament i la pràctica curricular a les aules.¹³¹ Ara bé, els distints treballs realitzats en aquest camp,¹³² també han inventariat les limitacions que presenten aquestes fonts. Per una banda, cal ressaltar que solen obviar una part de la quotidianitat de l'aula, així com cal advertir que la conservació està molt condicionada per un criteri selectiu previ, el qual implica una mirada parcial i intencionada envers el que succeïa a dins les aules. Aquest fet ens obliga a triangular la

¹²⁹ Escolano, A. (1997). *Historia ilustrada del libro escolar en España. Del Antiguo Régimen a la Segunda República*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez.; Escolano, A. (1998). *Historia ilustrada del libro escolar en España. De la posguerra a la reforma educativa*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez.

¹³⁰ Menguiano, C. (2021). Los modelos de renovación pedagógica en la escuela republicana: una aproximación desde los discursos del magisterio [Tesi Doctoral, Universidad de Alcalá de Henares]. (per a la cita, p. 43).

¹³¹ Del Pozo, M. M. i Ramos, S. (2001). El cuaderno de clase como instrumento de acreditación de saberes escolares y control de la labor docente. A *La acreditación de saberes y competencias. Perspectiva histórica*, (pp. 481-501). Oviedo: Sociedad Española de Historia de la Educación, Universidad de Oviedo.

¹³² Del Pozo, M. M. i Ramos, S. (2008). Representaciones de la escuela y de la cultura escolar en los cuadernos infantiles (España, 1922-1942). A A. Castillo i V. Sierra (Eds.), *Mis primeros pasos. Alfabetización, escuela y usos cotidianos de la escritura (siglos XIX y XX)* (pp. 213-242). Gijón: Ediciones Trea.; Meda, J., Montino, D. i Sani, R. (2010). *School Exercise Books. A Complex Source for a History of the Approach to Schooling and Education in the 19th and 20th Centuries*. Macerata: Edizioni Polistampa.; Martín, B. (2010). La transmisión de valores patrióticos y cívico-sociales en el Franquismo. Análisis de los cuadernos de rotación. *Revista de Ciencias de la Educación. Órgano del Instituto Calasanz de Ciencias de la Educación*, 221, 7-32.; Del Pozo, M. M. i Ramos, S. (2012). Reconstruir la historia de la escuela a través de los cuadernos escolares. *Revista de Ciencias de la Educación. Órgano del Instituto Calasanz de Ciencias de la Educación*, 231/232, 415-434.

informació presentada pels quaderns amb altres fonts tals com memòries de pràctiques, testimonis orals i discursos del magisteri en la premsa pedagògica.

La fotografia escolar ha estat una altra de les fonts que recentment ha irromput amb força en el panorama historicoeducatiu. El GEDHE de la UIB és un dels grups d'investigació de l'Estat espanyol que ha treballat i ha defensat més el seu ús en la investigació historicoeducativa.¹³³ Francisca Comas i Sara González resumeixen l'aportació de la fotografia escolar amb les següents paraules:

Más allá de su función ilustrativa, consideramos, y así lo hemos expresado en numerosas publicaciones, que la fotografía es un producto cultural que genera un discurso propio susceptible de ser analizado, contextualizado y contrastado con otros discursos derivados de otro tipo de materiales. Es, por tanto, una fuente útil para el análisis histórico, como pueda serlo un texto escrito o un testimonio oral, siempre que sea interpretada como tal y se entienda que la subjetividad inherente a cualquier producto cultural – la fotografía pocas veces es el reflejo exacto de lo que sucedió, tal y como sucedió – puede aportarnos información objetiva de interés para el estudio histórico. Por este motivo, más allá de los elementos que se hacen visibles en la fotografía, nos interesa saber qué motivó la toma de una imagen determinada, quién la hizo y porqué.¹³⁴

Els nombrosos estudis exposats en jornades, simposis i publicacions periòdiques coincideixen en assenyalar que les fotografies no només permeten apropar-nos a la materialitat de les aules, sinó també a la iconografia que es construïa i es volia projectar

¹³³ Comas, F. (2010). Fotografía i història de l'educació. *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, 15, 11-22.; Motilla, X. (2011). Imagen y proyección pública de las colonias escolares de la Menorca de principios del siglo XX. Una aproximación a través del análisis de la prensa y las fotografías. *Foro de Educación. Pensamiento, Cultura y Sociedad*, 9(13), 123-138.; Comas, F., Motilla, X. i Sureda, B. (2011). Iconografía y representación gráfica de las colonias escolares de la Diputación de Baleares. Una aproximación a través del análisis de las fotografías de las memorias. *Revista Española de Pedagogía*, 250(69), 445-462.; Comas, F., Motilla, X. i Sureda, B. (2012). *Fotografía i història de l'educació. Iconografia de la modernització educativa*. Palma: Lleonard Muntaner Editor.; Sureda, B. i Comas, F. (2013). La transición en los modelos de la pedagogía del ocio a finales del franquismo a través de fuentes fotográficas: las colonias de verano de Can Tàpera en Baleares. *Revista Lusofona de Educação*, 25, 159-176.; Sureda, B., Comas, F., Motilla, X., González, S. i Barceló, G. (2018). *Les fonts fotogràfiques en la història de l'educació*. Palma: Lleonard Muntaner Editor.

¹³⁴ González, S. i Comas, F. (2016). Fotografía y construcción de la memoria escolar. *History Education & Children's Literature*, 11(1), 215-236.

des de les escoles.¹³⁵ Així doncs, la fotografia ens ajuda a documentar les pràctiques educatives del passat, però, a més a més, també ens permet conèixer l'ideal educatiu que es perseguia i, en conseqüència, es volia plasmar i pregonar amb les imatges. En l'àmbit internacional, és important remarcar les aportacions d'autors com Ian Grosvenor, Martin Lawn, Kate Rousmaniere, Mate Depaepe i Bregt Henkens, els quals aporten models interpretatius per tal de dur a terme una crítica acurada de les fonts iconogràfiques.¹³⁶

Una altra de les considerades “noves” fonts que han tingut un paper protagonista en aquesta tesi són les memòries de pràctiques. María Rosa Domínguez fou una de les primeres investigadores de l'Estat espanyol en utilitzar aquesta font historicoeducativa, destacant en el seu treball la rellevància i utilitat de la informació d'aquests documents per a aproximar-nos a la vida quotidiana de les escoles del passat (organització escolar, metodologies, recursos, espais, etc.).¹³⁷ En la mateixa línia, Juan Manuel Fernández i María del Carmen Agulló corroboren les afirmacions de l'autor anterior, alhora que exposen la necessitat de realitzar un tractament rigorós del seu contingut, més teòric que pràctic i realitzat sota unes condicions de producció i avaluació específiques.¹³⁸ Posteriorment, Gabriel Barceló, Sergi Moll i Bernat Sureda, després de remarcar la riquesa i la importància de la informació aportada per les memòries elaborades pels normalistes, desenvolupen els condicionants citats anteriorment. Els autors conclouen que els aspirants a mestres, per tal de superar satisfactòriament l'assignatura referent a les pràctiques, descriuen la realitat dels centres i les seves aportacions de la manera més coherent possible amb les teories pedagògiques que imperaven en aquell temps i que s'ensenyaven a l'Escola Normal on cursaven els seus estudis, les quals, a vegades, entraven en contradicció amb la realitat educativa de l'època (càstigs físics, metodologies innovadores, recursos didàctics, etc.).¹³⁹

¹³⁵ Del Pozo, M. M. (2006). Imágenes e historia de la educación: construcción, reconstrucción y representación de las prácticas escolares en el aula. *Historia de la Educación. Revista interuniversitaria*, 25, 291-315; Del Pozo, M. M. i Rabazas, T. (2010).

¹³⁶ Grosvenor, I., Lawn, M. i Rousmaniere, K. (1999). *Silences & Images: the social history of the classroom*. Nova York: Peter Lang.; Depaepe, M. i Henkens, B. (2000). The History of Education and the Challenge of the Visual. *Paedagogica Historica*, 36(1), 11-17.; Grosvenor, I. i Lawn, M. (2001). Ways of Seeing Education and Schooling. *History of Education*, 30(2), 105-108.

¹³⁷ Domínguez, M. R. (1999). La percepción de la escuela y la actividad escolar a través de las memorias de prácticas de los alumnos aspirantes a maestros. A J. Ruiz et al. (Eds.), *La educación en España a examen (1898-1998)* (pp. 479-499). Saragossa: Ministerio de Educación y Cultura, Institución Fernando El Católico.

¹³⁸ Fernández, J. M. i Agulló, M. C. (2002). *Los temas educativos en las Memorias del Magisterio Valenciano (1908-1909)*. València: Universitat de València.

¹³⁹ Barceló, G., Moll, S. i Sureda, B. (2017).

Entre els nous testimonis històrics també destaquen les memòries d'oposició.¹⁴⁰ Aquestes fonts es tractaven de documents de caràcter pedagògic que presentaven els mestres per a ocupar places vacants a l'escalafó del magisteri (direcció d'escoles graduades, seccions d'escoles ubicades a poblacions de més de 10.000 habitants, seccions i regències d'escoles annexes, etc).¹⁴¹ Carlos Menguiano, per al tractament acurat del seu contingut, destaca que els docents que elaboraven aquests documents, en realitat el que escrivien era un acte reflexiu i autobiogràfic que havia de ser validat per un tribunal avaluador, per tant, les descripcions que plasmaven en el document estaven condicionades per l'ideal que l'aspirant volia projectar. Així i tot, l'investigador deixa palès i evidencia que les memòries d'oposició són idònies per a analitzar la construcció de les identitats professionals del magisteri, les quals es poden reconstruir mitjançant els discursos i les pràctiques descrites en aquests documents historicoeducatius.¹⁴²

Les revistes escolars, emmarcades en la premsa pedagògica, són un altre dels documents històrics que han adquirit importància en les darreres dècades. Aquestes publicacions elaborades en el si dels centres educatius han estat considerades per nombrosos investigadors com una font històrica poc explorada, però alhora de gran valor per conèixer amb més exactitud com fou la cultura escolar i el dia a dia de les escoles del passat.¹⁴³ A l'Estat espanyol cal destacar els treballs realitzats per Enrique Llull envers la revista *Auras de Colegio* del centre jesuïta Sant Josep (València)¹⁴⁴ i la recerca duta a terme per Jorge García que, entre altres fonts, fa servir la revista *ICAI* editada per l'Institut Catòlic d'Arts i Indústries (Madrid).¹⁴⁵ D'altra banda, a Mallorca són ressenyables les investigacions dutes a terme per Joan Josep Matas sobre la revista *Máter* de la Companyia

¹⁴⁰ Benso, C. (2001). Las memorias de oposición: una aproximación a los fundamentos pedagógicos de la práctica docente en la enseñanza secundaria. *Historia de la educación: Revista interuniversitaria*, 20, 429-447.

¹⁴¹ Barceló, G., Moll, S. i Sureda, B. (2019). Imagen y práctica escolar en las memorias de oposición del franquismo: el caso de Baleares. *Revista Linhas*, 20(44), 28-41.

¹⁴² Menguiano, C. (2019). Los expedientes-oposición a direcciones de escuelas graduadas de 1932 como fuente histórico-educativa: Un estudio de caso: el expediente-oposición de María Sánchez Arbós. *Historia y Memoria de la Educación*, 10, 309-344.

¹⁴³ Delgado, P. (2010). Una mirada al modelo escolástico franquista a través de sus revistas escolares: fuente de estudio e interpretación histórico-educativa. *Cabás*, 3, 1-17.; Hernández, J. M. (2015). La prensa de los escolares y estudiantes y otra prensa pedagógica: introducción. A J. M. Hernández (Ed.), *La prensa de los escolares y estudiantes: su contribución al patrimonio histórico educativo* (pp. 13-18). Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.

¹⁴⁴ Llull, E. (1999). Prensa escolar y educativa católica en vísperas de la II República. La revista *Auras del Colegio*, de los jesuitas de Valencia (1917-1936). *Anales de Historia Contemporánea*, 15, 339-348.

¹⁴⁵ García, J. (2012). *La misión educativa jesuítica en la España de 1939 a 1959: el colegio de Areneros* [Tesi doctoral, Universidad Complutense de Madrid].

de la Puresa de Maria¹⁴⁶ i l'estudi de Pere Fullana envers la premsa educativa elaborada pels franciscans mallorquins durant la Segona República.¹⁴⁷ La majoria d'aquests estudis apunten que els continguts exposats en els butlletins escolars passaren per un conjunt de filtres abans de la seva publicació. En conseqüència, per a analitzar de forma acurada i rigorosa el contingut d'aquestes fonts caldrà tenir en compte variables com els cànons culturals i polítics de l'època, la censura i l'autocensura que se'n derivava d'aquests, així com la idiosincràsia pròpia del centre on s'editava les revista en qüestió.

Finalment, cal mencionar una de les fonts que han gaudit de més protagonisme en aquesta recerca: els testimonis orals. Antonio Viñao també els inclou en la llista de fonts exposada anteriorment, malgrat que durant molt de temps van ser marginats i vetats pels circuits acadèmics. Així com exposa Yusta (2002), fou al segle XIX quan, amb la institucionalització de la disciplina històrica, es restaria fiabilitat a l'oralitat i es prioritzarien les fonts escrites. No fou fins al segle XX, durant els anys 20 i 30, que a l'Escola de Chicago, lluny dels rígids processos historiogràfics europeus, es tornaren a utilitzar les fonts orals per a la investigació acadèmica. En canvi, a Europa, malgrat l'interès per a totes les fonts històriques que va manifestar l'Escola dels Annals francesa, s'hagué d'esperar fins el 1967 perquè es fundessin els *History Workshops* (Oxford), els quals consistien en una mena de tallers d'història que, regentats per historiadors no professionals, començaren a democratitzar la disciplina, recuperant el testimoni de subjectes exclosos de la investigació històrica per pertànyer a l'àmbit quotidià i per la seva aparent manca d'objectivitat. Finalment, en la dècada dels 80 –considerada “l'edat d'or” de la història oral– es formalitzà la disciplina. Aquest fet suposà la pèrdua del seu caràcter revolucionari, però, per altra banda, afavorí a la consolidació, tant de la seva metodologia com de les noves línies d'investigació que s'encetaren gràcies a l'ús d'aquesta tipologia de fonts. Actualment, els estudis basats en testimonis orals han deixat de ser una novetat.¹⁴⁸ La seva utilització en la ciència històrica i, concretament en la Història de l'Educació, fonamenta un gran nombre d'investigacions que han estat

¹⁴⁶ Matas, J. J. (2012). Una mirada a Madre Alberta a través de la revista *Mater Purissima* (1923-1966). A P. Fullana, B. Peciña, J. Matas i F. Comas (Eds.), *Alberta Giménez. Herencia de pedagogía innovadora* (pp. 129-177). Palma: CESAG.

¹⁴⁷ Fullana, P. (2008). Impremtes i publicacions periòdiques, instruments educatius del moviment franciscà a Mallorca durant la Segona República. *Educació i Història: revista d'història de l'educació*, 12(2), 127-140.

¹⁴⁸ Yusta, M. (2002). Historia oral, historia vivida: El uso de fuentes orales en la investigación histórica. *Pandora: revue d'études hispaniques*, 2, 235-244.

divulgades recentment en diferents publicacions científiques.¹⁴⁹ Per concloure, cal esmentar que, com amb la resta de fonts històriques, el tractament dels testimonis orals exigeix tenir en compte els condicionants interns i externs que han configurat la informació que atresoren. En conseqüència, per tal de fer un ús acurat d'aquesta informació, és fonamental prendre en consideració els estudis pioners en relació amb la construcció social de la memòria i els factors biològics involucrats.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Grana, I. i Alonso, M. (2009). La educación de las mujeres en Andalucía durante el franquismo a través de las historias de vida. A M. R. Berrueto i S. Conejero (Eds.), *El largo camino hacia una educación inclusiva: La educación especial y social del siglo XIX a nuestros días: XV Coloquio de historia de la educación* (pp.101-112). Pamplona-Iruñea: Universidad Pública de Navarra.; Guichot, V. (2009-2010). La cultura escolar del Franquismo a través de la historia oral. *Cuestiones Pedagógicas*, 20, 215-245.; Luchese, T. A i Sgarbi, L. (2015). Memories of lay teachers who worked in rural education in the region of Italian immigration in Rio Grande do Sul state, Brazil. *Educação e Pesquisa*, 41(2), 341-358.; Parker, S. G., Freathy, R. i Doney, J. (2016). The Professionalisation of Non-Denominational Religious Education in England: politics, organisation and knowledge. *Journal of Beliefs and Values: Studies in Religion and Education*, 37(2), 5-30.; Walsh, B. (2017). "I never heard the word methodology": personal accounts of teacher training in Ireland 1943–1980. *History of Education*, 46(3), 366-383.; Sonlleve, M. (2019). Golpes y brazos en cruz: el castigo escolar en la escuela pública franquista (1938-1951). *Revista História da Educação*, 23, 1-37.; Martí, M. (2020). Las Historias de Vida: Identidad docente e Historia de la Educación. *Márgenes Revista de Educación de la Universidad de Málaga*, 3, 314-325.; Castán, J. L. (2021). Las historias de vida como aproximación a la historia de la Inspección en España. A J. L. Castán (Ed.), *Historia de vida de la Inspección, Referentes en la historia de la educación española* (pp. 13-20). Madrid: Anaya.

¹⁵⁰ Halbwachs, M. (1968). *La mémoire collective*. París: Presses Universitaires de France.; Gadamer, H. G. (1975). *Truth and method*. Nova York: Seabury Press.; Plantiga, T. (1992). *How Memory Shapes Narratives: a Philosophical Essay on Redeeming the Past*. Michigan: The Edwin Mellen Press.

3. OBJECTIUS

Entre els diferents objectius plantejats per a la tesi cal distingir l'objectiu general i els objectius específics. En relació amb l'objectiu general, l'activitat investigadora que s'ha desenvolupat ha prioritzat les accions encaminades a aprofundir en la cultura escolar i la vida quotidiana dels col·legis religiosos de la Postguerra. D'aquest punt de partida s'han derivat altres objectius subordinats a aquest propòsit general, com ara:

-Analitzar els condicionants endògens i exògens que fonamentaren la predominança i la influència dels col·legis religiosos en la societat de l'època.

-Cartografiar l'estructura organitzativa que operava en els col·legis religiosos.

-Identificar els instruments corporatius utilitzats per al desplegament de l'acció educativa, social i comercial d'aquests centres.

-Examinar la dialèctica i l'encaix del model educatiu de les congregacions religioses amb les directrius oficials introduïdes pel règim franquista.

Per tal de fer abastables i operatius tots aquests propòsits s'ha delimitat la recerca tant a nivell geogràfic com a nivell temporal. Les Illes Balears, per diversos motius, han estat l'indret escollit on desplegar la recerca. En primer lloc, la possibilitat de localitzar un major nombre de fonts històriques gràcies a la implantació i trajectòria del GDHEUIB en el territori ha estat determinant. Així mateix, cal tenir en compte que les Illes Balears és una de les comunitats autònomes de l'Estat espanyol on els col·legis religiosos han tingut una major incidència, representant un dels percentatges més elevats pel que fa al total de centres escolars. En conseqüència, les possibilitats de recollir evidències en relació amb l'objecte d'estudi són majors al mateix temps que, a nivell qualitatiu, és més fàcil identificar experiències significatives i representatives de la temàtica en qüestió. Quant a la limitació temporal, s'ha escollit el període històric de la Postguerra (1939-1945), ja que permet analitzar els col·legis religiosos en una època cabdal per comprendre l'expansionisme i lideratge posterior. Els anys immediatament successius a la Guerra Civil Espanyola atorgaren a l'escola confessional un context sociopolític totalment favorable que els permetia no només recuperar les propietats requisades i els drets restringits durant la Segona República, sinó també actuar amb impunitat i sense

complexos. Així doncs, és un període que ens permet observar nítidament –és a dir, sense subterfugis ni camuflatges com passa en èpoques anteriors– les estratègies corporatives aplicades per aquests centres amb l'objectiu de recuperar l'hegemonia en l'àmbit educatiu, cultural i social, deixant al descobert nombroses evidències pel que fa a la seva cultura escolar, el seu organigrama i els instruments utilitzats.

En conclusió, es plantegen una sèrie d'objectius per tal d'aproximar-nos a la realitat d'unes institucions educatives que són poc conegudes o conegudes quasi exclusivament a partir del relat històric elaborat pels mateixos col·legis. La línia d'investigació que s'albira d'aquests objectius planteja l'estudi d'uns ecosistemes educatius on la funció estrictament escolar queda immersa en una comunitat formativa que inclou alumnes, exalumnes, docents i famílies, així com espais escolars, culturals i religiosos.

4. METODOLOGIA I FONTS

Per dur a terme la investigació, s'ha aplicat el mètode científic que, en el cas de la ciència històrica, s'adapta a les ciències socials i humanes. L'anomenat mètode històric es basa en un conjunt de tècniques i estratègies que l'historiador fa servir amb l'objectiu de treballar les fonts històriques i construir models interpretatius que ens donin a conèixer els fets esdevinguts en el passat. D'acord amb Julio Ruiz Berrio, les tres fases que el conformen són: l'heurística, la crítica i la síntesi. La Història de l'Educació, com a branca sectorial de la ciència històrica, tot i adaptar-lo a la recerca del passat educatiu, també fa ús del mètode històric.¹⁵¹ Així com exposen Francisca Comas et al., les tasques i les tècniques que s'han d'aplicar es podrien resumir en l'elaboració d'una hipòtesi, la selecció de les fonts historicoeducatives, l'anàlisi de les fonts i la construcció històrica.¹⁵²

Cal tenir present que la historiografia ha sofert diferents canvis durant el transcurs dels darrers dos segles. A principis del segle XIX, el Positivisme afirmava que el coneixement vertader sols era aquell derivat de les evidències, completament objectiu i que es fonamentava en realitats independents de l'observador. Així doncs, s'intentà introduir a la ciència històrica el mètode consolidat en les ciències fisiconaturals, fet que deixà la capacitat interpretativa significativament limitada. En contraposició, sorgirà l'Historicisme a la meitat del segle XIX, proposant un model d'interpretació oposat al positivista, alliberant-se dels esdeveniments i les dades concretes que havien condicionat les investigacions en el passat. No fou fins a la segona meitat del segle XX quan a l'Escola dels Annals francesa nasqué el corrent historiogràfic Nova Història, plantejant un mètode alternatiu que, amb aportacions posteriors, ha tingut influència fins al dia d'avui. Aquest corrent de pensament recollí elements del Positivisme i de l'Historicisme i fundà una història interessada també pels elements subjectius i en temàtiques oblidades fins al moment. Aquest fet provocà una ampliació de les fonts històriques, ja que es reconegué el valor de testimonis fins al moment exclosos per ser considerats poc objectius, aconseguint una història que es mou amb una certa seguretat entre fonts de les quals

¹⁵¹ Ruiz, J. (1976). El método histórico en la investigación histórica de la Educación. *Revista Española de Pedagogía*, 6, 449-475.

¹⁵² Comas, F. et al. (2015). *Guia pràctica per a l'elaboració de treballs historicoeducatius. Material adreçat a alumnes de grau i Màster de la Universitat de les Illes Balears*. Palma: Edicions UIB.

s'accepta la seva subjectivitat i se'ls hi extreu grans quantitats d'informació gràcies a una crítica adequada.

Emmarcat en aquesta tendència historiogràfica, l'objectiu general d'aquest estudi, com s'ha esmentat anteriorment, és aprofundir en la cultura escolar dels col·legis religiosos. Aquesta aproximació implica focalitzar l'atenció en la vida quotidiana de l'escola confessional, obligant-nos a utilitzar fonts que ens permetin recollir dades i evidències sobre les pràctiques i dinàmiques internes d'aquests centres. Les fonts administratives i oficials que han nodrit tradicionalment la historiografia aporten poques dades en aquesta direcció. En conseqüència, hem fet servir predominantment fonts alternatives o, com han estat titllades per nombrosos autors, “noves” fonts que ens permeten “mirar pel pany de la porta d'aquests centres” i descobrir el que passava en el seu interior més enllà de l'activitat escolar. Les fonts principals que s'han utilitzat en aquesta tesi són les següents:

a) Memòries de pràctiques:

Les memòries de pràctiques utilitzades consisteixen en els documents que entregava l'alumnat de l'Escola Normal de Palma amb l'objectiu de superar l'assignatura referent al període de pràctiques que realitzaven a un centre privat de l'illa. En les memòries analitzades, els practicants descriuen distints aspectes dels col·legis religiosos com els espais educatius, el mobiliari, el material escolar, la matrícula i assistència de l'alumnat, la metodologia i la disciplina. Aquests documents es troben en el Fons de l'Escola Normal de Magisteri i Annexa (1842-1988), situat a l'Arxiu Històric de la Universitat de les Illes Balears. Cal recalcar que les memòries referents al període estudiat se situen en els següents lligalls: 189 (M. Primari 1939-1940), 190 (M. Primari 1940-1941), 191 (M. Primari 1942-1945). A la següent taula es resumeixen les dades bàsiques envers les memòries de pràctiques utilitzades:

Taula 1. Classificació de les memòries de pràctiques referents a col·legis masculins.

Municipi	Escola	Congregació	Nº Memòries
Palma	Col·legi de “La Salle”	Germans de les Escoles Cristianes	8

	Col·legi de Sant Alfons	Orde de Clergues Regulars	7
	Col·legi de Monti-sion	Companyia de Jesús	3
Llucmajor	Col·legi de Sant Bonaventura	Família franciscana	8
Artà	Col·legi de Sant Bonaventura	Família franciscana	3
Marratxí	Col·legi de “La Salle” (Pont d’Inca)	Germans de les Escoles Cristianes	1
Inca	Col·legi del Beat Ramon Llull	Família franciscana	2
Pollença	Col·legi de Monti-sion	Orde de Clergues Regulars	1
Sóller	Col·legi dels Sagrats Cors	Missioners dels Sagrats Cors	1

b) Testimonis orals:

La pràctica totalitat dels testimonis entrevistats són antics alumnes dels col·legis religiosos que estigueren matriculats en aquests centres durant el període estudiat (1939-1945). Tot seguit s’exposa el llistat en relació amb les dades dels exalumnes en qüestió:

Taula 2. Classificació dels testimonis orals entrevistats durant el treball de camp.

Municipi	Escola	Congregació	Nom	Matrícula
Artà	Col·legi de Sant Bonaventura	Família franciscana	Gabriel Serra Bisbal	1939-1945
			Guillem Massanet Tous	1941-1947
			Jaume Caselles Flaquer	1940-1947
Pollença	Col·legi de Monti-sion	Orde de Clergues Regulars	Antoni Reynés Seguí	1938-1945
			Josep Lliteras Vives	1938-1947
			Antoni Cifre Domingo	1940-1945

Sóller	Col·legi del Sagrat Cor	Missioners dels Sagrats Cors	Francesc Arbona Fronter	1938-1941
			Miquel Colom Morell	1939-1945
			Salvador Reynés Arbona	1939-1944
Ciutadella	Col·legi de Sant Francesc de Sales	Societat salesiana	Joan Bagur Franco	1933-1936 1939-1941
			Alfredo Moll Tur	1940-1947
			Gabriel Seguí Julià	1944-1950
Palma	Col·legi de Sant Agustí	Orde de Sant Agustí	Bartomeu Sansó Crespí	1942-1948
			Andreu Sansó Crespí	1944-1949
	Col·legi de Monti-sion	Companyia de Jesús	Rafael Perera Mezquida	1938-1945
Llucmajor	Col·legi de Sant Bonaventura	Família franciscana	Bernat Garcias Lladó	1940-1943

Les entrevistes tingueren un objectiu clar, desglossar la quotidianitat dels col·legis religiosos mitjançant el relat dels seus exalumnes. Per fer-ho s'utilitzà una de les tècniques més utilitzades en la recerca qualitativa: l'entrevista semiestructurada. Laura Díaz, Uri Torruco, Mildred Martínez i Margarita Varela la defineixen com a una eina de recollida d'informació on es determinen abans de la seva aplicació els continguts rellevants que es volen tractar per mitjà de preguntes obertes que, correctament formulades, permeten recopilar un major nombre de matisos i entrellaçar diferents assumptes allhora.¹⁵³ Així mateix, s'optà pel seu enregistrament mitjançant una gravadora de so que, a diferència de l'anotació sistemàtica, permeté un major control de l'entrevista i una transcripció més fiable.¹⁵⁴

c) Fotografia i targetes postals:

La majoria de les fonts iconogràfiques s'han pogut consultar gràcies a la col·laboració dels antics alumnes entrevistats, ja que la majoria d'aquests il·lustrava i acreditava el seu

¹⁵³ Díaz, L., Torruco, U., Martínez, M. i Varela, M. (2013). La entrevista, recurso flexible y dinámico. *Investigación en Educación Médica*, 7(2), 162-167.

¹⁵⁴ Vallés, M. (2002). *Entrevistas cualitativas. Cuadernos metodológicos*. Madrid: CIS.

relat mitjançant la fotografia i les targetes postals que els col·legis elaboraven i distribuïen entre la comunitat educativa. Es poden classificar les imatges aconseguides en les següents categories temàtiques: fotografia individual de l'alumne, fotografia del grup-classe (al pati i a l'aula),¹⁵⁵ fotografia d'activitats extraescolars (equip de futbol, banda de música, etc.),¹⁵⁶ fotografia d'excursions i passejos escolars¹⁵⁷ i fotografia d'associacions vinculades a l'escola (antics alumnes, congregacions marianes, etc.).¹⁵⁸ Un altre canal que ens ha brindat l'accés a nombroses imatges en relació amb l'escola confessional són les publicacions corporatives tal com llibres commemoratius i revistes escolars. En aquests documents es prioritza l'exposició d'instal·lacions escolars,¹⁵⁹ zones de culte, antics alumnes de reconegut prestigi, benefactors i mites fundacionals.

d) Revistes escolars:

La majoria dels col·legis religiosos editava la seva pròpia revista, la qual s'utilitzava amb fins escolars, socials i corporatius. L'estructura i els continguts d'aquests butlletins seguien el mateix patró: portades amb una imatge del col·legi o d'un mite fundacional, treballs de l'alumnat, quadres d'honor, informació d'interès per a les famílies, cròniques sobre els antics alumnes, imatges publicitàries sobre les instal·lacions del centre, campanyes de recaptació de fons, etc. Com a fonts principals d'aquesta tesi s'ha fet servir la revista *Montesión* (Col·legi de Montis-ion, Palma)¹⁶⁰ i *Nuestro Auxilio* (Col·legi de Sant Francesc de Sales, Ciutadella)¹⁶¹. Pel que fa a *Montesión*, s'han analitzat 53 nombres publicats entre el 1941 i el 1945. En relació amb *Nuestro Auxilio*, s'ha examinat el contingut d'un total de 79 exemplars que daten del període 1939-1945. Així mateix, per emmarcar i comparar la informació exposada en aquests butlletins s'ha consultat revistes escolars d'altres col·legis com la revista *Vínculo* (Col·legi de "La Salle", Palma) i *Ecos de mi Colegio* (Col·legi dels Sagrats Cors, Sóller).

¹⁵⁵ Veure annex 1: fotografia grup-classe.

¹⁵⁶ Veure annex 2: fotografia equip de futbol.

¹⁵⁷ Veure annex 3: fotografia excursió.

¹⁵⁸ Veure annex 4: targeta postal junta directiva dels antics alumnes.

¹⁵⁹ Veure annex 5: plànols de les instal·lacions escolars.

¹⁶⁰ Veure annex 6: portada i contraportada revista *Montesión*.

¹⁶¹ Veure annex 7: portada de la revista *Nuestro Auxilio*.

e) Marxandatge corporatiu:

Es tracta d'un conjunt d'objectes de caràcter identificatiu i distintiu que els col·legis religiosos distribuïen entre els membres de la comunitat educativa (calendaris, col·leccionables, estampes, medalles, postals, figures, capelles domiciliàries, relíquies, rosaris, etc.).¹⁶² La pràctica totalitat d'aquest marxandatge estava inspirat amb la simbologia i els mites fundacionals del centre. En l'actualitat, molts exalumnes o familiars d'aquests conserven alguns dels objectes mencionats, els quals ajuden significativament a reconstruir la política comercial de l'escola confessional, així com les estratègies destinades a generar la identitat col·lectiva d'aquests centres.

f) Llibres commemoratius:

Com s'ha comentat anteriorment, la majoria dels relats històrics sobre els col·legis religiosos han estat redactats o tutelats per ells mateixos. Per a la divulgació del seu propi passat, el mitjà més explícit i sofisticat ha estat el llibre commemoratiu, publicat normalment amb motiu de l'aniversari de la fundació de l'escola. Aquests documents, sotmesos a la crítica corresponent, esdevenen excel·lents testimonis per a reconstruir la política comercial d'aquests centres, la qual, una bona part, s'executava mitjançant els esquemes de la història corporativa. Els elements que conformen aquest passat construït des de les mateixes institucions ens permeten identificar els components que conformaven l'ideal corporatiu que anhelaven assolir i, alhora, volien projectar a la societat. Entre els diferents llibres consultats cal destacar els que daten o s'aproximen a l'època estudiada tal com *La Salle: Apuntes Históricos* (1940), *El Colegio de Nuestra Señora de Montesión en Palma de Mallorca: apuntes históricos* (1948) i *Cincuenta años de labor salesiana en Ciudadela de Menorca* (1949). Així mateix, altres llibres commemoratius publicats més recentment han aportat una gran quantitat de dades objectives que han ajudat a emmarcar amb precisió l'evolució experimentada per l'escola

¹⁶² Veure annex 8: col·leccionable de Maria Auxiliadora.

confessional. En són exemple les publicacions de Bernardo Obrador,¹⁶³ Gabriel Julià,¹⁶⁴ Mateu Cerdà¹⁶⁵ i Manel Santana.¹⁶⁶

g) Material escolar:

Com succeïa amb el cas de les fotografies, les múltiples entrevistes realitzades a membres de l'entorn formatiu d'aquests col·legis, no tan sols han permès recopilar valuosos testimonis orals, sinó que també han propiciat la recollida d'altres fonts que els mateixos entrevistats exhibien durant la trobada. En aquest cas, parlem de material generat a partir de l'activitat escolar dels centres, tal com manuals i quaderns escolars, llibres de lectura, butlletins de qualificacions¹⁶⁷ i rebuts on constaven els serveis oferts pels col·legis religiosos¹⁶⁸. Així doncs, la triangulació dels materials mencionats ha contribuït a una aproximació rigorosa a la vida quotidiana de l'escola confessional de l'època.

La majoria de les fonts enumerades constitueixen un conjunt de documents històrics d'una gran vàlua per a assolir els objectius plantejats. Ara bé, com amb qualsevol font, per a la interpretació correcta dels continguts ha estat necessari realitzar una crítica acurada de la informació, així com triangular les dades amb la resta de fonts localitzades. Aquest fet ens permet acceptar, treballar i moure'ns amb certa seguretat amb la subjectivitat d'aquests testimonis, renunciant a una història positivista, la qual sols confia en fonts administratives i oficials. Un exemple il·lustratiu és el cas de les memòries de pràctiques. Un elevat nombre de normalistes manifesten a les memòries que a les seves escoles “los castigos corporales están desterrados”¹⁶⁹ i destaquen la importància de procurar que els alumnes “cumplan su deber por amor y no por fuerza”.¹⁷⁰ Així mateix, fan constants al·lusions a l'aplicació d'elements propis de l'ensenyament actiu i intuïtiu, així com identifiquen com a referents pedagògics per a la seva pràctica docent

¹⁶³ Obrador, B. (2011). *450 años de historia del colegio Montesión en Palma de Mallorca*. Palma: Asociación de Antiguos Alumnos del Colegio Montesión.

¹⁶⁴ Julià, G. (2012). *Pels seus fruits els coneixereu, un segle de la Unió d'Antics Alumnes Salesians de Ciutadella*. Ciutadella: Unió d'Antics Alumnes Salesians.

¹⁶⁵ Cerdà, M. (2006). *Monti-sion, 100 anys educant. Pollença (1905-2005)*. Pollença: El Gall Editor.

¹⁶⁶ Santana, M. (2013). *El Col·legi de La Salle a Manacor. Fets, protagonistes i incidència d'una institució educativa (1913-2013)*. Palma: Hermanos de las Escuelas Cristianas de La Salle.

¹⁶⁷ Veure annex 9: butlletí de qualificacions.

¹⁶⁸ Veure annex 10: rebut expedit pel pagament de matrícula i serveis.

¹⁶⁹ Pedreño, S. (1940). Col·legi de “La Salle” de Palma. AHUIB. (per a la cita, p. 5).

¹⁷⁰ Amengual, S. (1940). Col·legi de Sant Bonaventura de Lluçmajor. AHUIB. (per a la cita, p. 1).

a autors com Pestalozzi i Herbart.¹⁷¹ En conseqüència, es podria inferir que als col·legis religiosos de la Postguerra no es colpejava als infants i aplicaven regularment estratègies metodològiques de caràcter innovador? Per comprovar-ho, es contrastà la informació amb el testimoni dels exalumnes que coincidiren en temps i lloc amb els mestres en pràctiques. El resultat d'aquest estudi comparat fou que els càstigs físics eren descrits detalladament per la majoria dels antics alumnes dels col·legis religiosos, rememorant diferents anècdotes on ells o altres companys sofriren l'aplicació d'aquests correctius. Un fet semblant succeeix amb les referències a elements propis de l'ensenyament actiu i intuïtiu que trobam a un nombre significatiu de memòries, ja que els testimonis neguen la seva presència, afirmant que la metodologia de les seves escoles, lluny de caracteritzar-se pels trets propis dels moviments de renovació pedagògica, se sustentava bàsicament en la memorització i en la repetició dels continguts presents a les enciclopèdies escolars. A què es deuen les diferències entre el relat dels normalistes i el que exposen els exalumnes? Si analitzam la naturalesa d'ambdues fonts, podem aproximar-nos a un model explicatiu coherent i rigorós. Una de les possibles raons que justificaria aquestes desavinences, podria recaure en el fet que els aspirants a mestres, per tal de superar satisfactòriament les pràctiques, descrivien la realitat dels centres de la manera més coherent possible amb les teories pedagògiques que s'ensenyaven a l'Escola Normal on cursaven els seus estudis, les quals condemnaven l'aplicació dels correctius físics malgrat que la societat del moment els veïés amb bons ulls i els utilitzés. Així mateix, les constants al·lusions a la innovació i a la utilització de mètodes de pedagogs com Pestalozzi o Herbart no reflecteixen com era la pràctica docent d'aquests centres sinó que consisteixen –tal com passava amb l'ocultació dels càstigs físics– en una estratègia dels normalistes per a complir amb les exigències teòriques que un treball acadèmic com les memòries de pràctiques requeria. No obstant això, aquests documents segueixen sent excel·lents testimonis per aproximar-nos a les pràctiques i a les idees pedagògiques que durant una època determinada eren acceptades i considerades “models”, així com per observar l'articulació del discurs acadèmic i de l'ideal educatiu amb el que realment succeïa dins les aules.

Després d'exposar les fonts utilitzades i exemplificat el seu tractament, cal descriure les particularitats que ha tingut el procés de localització. Com s'ha reiterat en les pàgines anteriors, la dificultat per a accedir als arxius privats dels col·legis religiosos ha exigut un

¹⁷¹ Martín, A. (1940). Col·legi de Sant Bonaventura de Lluçmajor. AHUIB.

plantejament alternatiu per a recollir les dades i la informació necessària. Així doncs, s'ha dut a terme un treball de camp distint en el que normalment es du a terme per a l'estudi d'institucions educatives de titularitat pública. En primer lloc, cal destacar el contacte mantingut amb els autors que havien tractat la temàtica en qüestió prèviament, ja que ens han ofert assessorament i nombroses estratègies pel que fa a la localització de fonts i documents històrics. En segon lloc, també és important mencionar les visites a associacions vinculades als col·legis religiosos i a casals de la tercera edat. Aquestes trobades ens proporcionaren una agenda de contactes i pistes a seguir que teixiren els resultats que s'exposen en aquesta tesi doctoral. A més a més, cal ressaltar el paper que ha jugat l'entorn virtual i les xarxes socials en línia (Facebook, WhatsApp, Instagram, etc.). Mitjançant aquestes plataformes es realitzaren distintes peticions de col·laboració que obtingueren nombrosos suports, sobretot, aquelles que es realitzaren en grups temàtics com per exemple els xats i grups d'antics alumnes, fotografia històrica i associacions vinculades a l'entorn formatiu d'aquests centres. En resum, la majoria d'aquestes estratègies ens facilitaren l'accés a nombrosos arxius de caràcter privat i familiar, proporcionant així una gran part de les fonts històriques que s'han utilitzat en aquest estudi.

Per a completar les fonts aconseguides amb els mitjans anteriorment mencionats, s'acudí a distint arxius i biblioteques públiques que contenien documents històrics i bibliografia de gran interès que ajudà a triangular i contrastar les dades obtingudes prèviament. Les institucions que es visitaren foren les següents:

a) Arxiu Històric de la Universitat de les Illes Balears (AHUIB):

L'AHUIB del Servei de Biblioteca i Documentació de la UIB és on es custodia, des de l'any 1990, el Fons de l'Escola Normal de Mallorca (FENMA). En aquest fons s'ubica la documentació relativa a les escoles normals de Formació del Magisteri de Balears i l'Escola de Pràctiques o Escola Annexa (1842-1988). A la documentació acadèmica d'aquest fons (lligalls 146-264) és on es situen les memòries de pràctiques utilitzades en aquesta tesi, juntament amb els expedients i matrícules de l'alumnat, estadístiques, proves d'avaluació, certificats de pràctiques, exercicis d'oposicions, registre dels títols, memòries dels cursos acadèmics, beques, treballs de l'alumnat, etc. Les 137 memòries de pràctiques conservades a l'AHUIB pertanyen als exercicis realitzats entre el 1939 i 1949.

De la totalitat d'aquests documents, 97 descriuen les pràctiques efectuades a escoles públiques i 40 a escoles privades religioses. D'altra banda, cal destacar que entre els lligalls 265 i 302 hi trobam la documentació econòmica, que conté documents relacionats amb el salari del professorat, la compra de material o les taxes que l'alumnat abonava per a la seva matriculació. Finalment, cal esmentar que en el FENMA també hi trobam dues carpetes sense catalogar amb fotografies sobre esdeveniments realitzats a l'Escola Normal, així com un llibre d'actes de la Societat Normalista Luliana (1916-1918).

b) Arxiu i Museu de l'Educació de les Illes Balears (AMEIB):

L'AMEIB, situat a Inca, fou creat el 2001 pel Govern de les Illes Balears per tal de localitzar, catalogar i conservar el patrimoni historicoeducatiu. Les tres àrees que el componen són el museu, l'arxiu i la biblioteca. En relació amb la documentació custodiada en el seu arxiu, s'han identificat distints documents generats durant el Primer Franquisme tal com expedients personals de mestres que exerciren la docència durant la dècada dels quaranta, registres de creació de col·legis religiosos, els llibres d'actes de la Junta Provincial de Primer Ensenyament o les estadístiques envers la població escolar. Pel que fa a la biblioteca, s'han pogut consultar material dels docents de l'època (quaderns de rotació, manuals escolars, memòries personals, àlbums fotogràfics, etc.) i de l'alumnat (enciclopèdies escolars, llibres de lectura, quaderns d'exercicis, etc.). En darrer lloc, el museu ha permès familiaritzar-nos amb la materialitat de l'escola franquista, ja que s'ha pogut observar com era el mobiliari, el material escolar, així com els elements simbòlics més importants.

c) Biblioteca de la Fundació Bartolomé March (BFBM):

La BFBM, situada a Palma, fou fundada el 1970 pel bibliòfil i col·leccionista Bartolomé March Servera (1917-1998). La biblioteca reuneix nombrosa bibliografia envers la temàtica balear, conservant destacats conjunts documentals emmarcats entre el segle XIV i l'actualitat. Amb els seus fons documentals s'ha pogut completar la sèrie de la revista escolar *Montesión* editada i distribuïda entre l'any 1941 i el 1945, la qual començarem a recopilar gràcies a les donacions realitzades per exalumnes del Col·legi Montesion. Així mateix, el fons de la BFBM ens ha permès consultar la premsa de l'època. Rotatius com *El Dia*, *Última Hora* o *La Almudaina* exposen distintes notícies relacionades amb l'àmbit

educatiu, fet que ens ajudà a comprendre i analitzar el context historicoeducatiu on s'emmarca aquesta investigació.

d) Arxiu d'Imatge i So de Menorca (AISM):

L'AISM, situat a Maó, és un centre documental fundat l'any 2006 que pertany al Consell Insular de Menorca. Els seus objectius es basen en la recuperació i la custòdia del patrimoni documental en format iconogràfic i sonor que tenen relació amb l'illa de Menorca. La creació de l'AISM es justificà amb la necessitat que tenia l'illa de Menorca pel que fa a constituir un centre de referència envers aquesta tipologia de documents, erigint-se com a referent de la seva recerca, recuperació i tractament arxivístic. La majoria de fons que custodia l'AISM provenen de particulars o entitats, com és el cas del fons fotogràfic dels Antics Alumnes Salesians que s'utilitzà per a aquesta tesi doctoral.

e) La Biblioteca Virtual de Premsa Històrica (BVPH):

La BVPH, gestionada per la Subdirecció General de Coordinació Bibliotecària del Ministeri de Cultura i Esport, és una hemeroteca digital que ofereix un extens repertori de premsa històrica i revistes culturals. Actualment, la BVPH ofereix, en accés obert i gratuït, 10 milions de pàgines corresponents a més d'1,3 milions de números de premsa i revistes. Fou l'any 2003, gràcies a la col·laboració entre el Ministeri de Cultura i els governs autonòmics, que començaren els treballs de digitalització. L'any 2006 es presentà la biblioteca en societat i, des de llavors, no han aturat els projectes de digitalització, aconseguint reunir en l'actualitat 2.485 capçaleres i 4.070 articles que provenen de col·leccions de 103 institucions diferents. Entre aquests fons hem aconseguit localitzar distints números de revistes escolars de col·legis religiosos que han ajudat a completar les sèries com per exemple la de *Nuestro Auxilio* (Col·legi Sant Francesc de Sales, Ciutadella de Menorca).

5. RESULTATS

Article I

Moll, S. i Sureda, B. (2020). Private religious schools for boys in the Spanish post Civil War period: an analysis through triangulating historical sources. *History of Education & Children's Literature*, 15(2), 29-48.

Article II

Moll, S. i Sureda, B. (2021). La generación de capital social y la conformación de identidades en los colegios de la posguerra española (1939-1945): estudio de la revista escolar Montesión. *Social and Education History*, 10(3), 238-361.

Article III

Moll, S. i Comas, F. (2022). Corporate History or the Education Business. A Case-Study: Sant Francesc De Sales School, Menorca (1939-1945). *Paedagogica Historica*.

6. ALTRES APORTACIONS DERIVADES DE LA TESI

Una tesi doctoral no és un procés lineal i uniforme. Durant el procés que emprèn l'investigador s'assagen temàtiques, fonts i enfocaments que, finalment, no acaben formant part del producte final, malgrat que són cabdals per a la formació del doctorant i ajuden a comprendre de forma global l'àmbit de recerca en qüestió. Així doncs, en aquest apartat s'exposaran dos articles que s'han publicat o han estat acceptats per a la seva publicació, els quals comparteixen amb aquest treball l'aproximació a l'escola franquista mitjançant la utilització de "noves" fonts històriques i l'objectiu d'indagar en la cultura escolar i en la vida quotidiana dels centres educatius.

Finalment, també s'adjunten en aquest apartat els treballs que s'han realitzat amb l'objectiu de compartir els resultats que s'anaven obtenint durant la investigació. Es tracta d'un capítol de llibre i un pòster que han permès rebre un valuós *feed-back* de la comunitat científica, el qual ha enriquit la versió final del treball que es presenta en aquestes pàgines.

Article I

Barceló, G., Moll, S. i Sureda, B. (2019). Imagen y práctica escolar en las memorias de oposición del franquismo: el caso de Baleares. *Revista Linhas*, 20(44), 28-41.

Article II

Barceló, G., Sureda, B., Comas, F. i Moll, S. (in press). La práctica escolar en Menorca durante el franquismo. *Espacio, Tiempo y Educación*.¹⁷²

¹⁷² Veure annex 11: certificat d'acceptació ETE.

Capítol de llibre I

Moll, S. (in press). Els col·legis religiosos del Primer Franquisme. A J. González-Agàpito i B. Sureda, *L'educació sota el Franquisme (1939-1978)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.¹⁷³

¹⁷³ Veure annex 12: certificat d'acceptació IEC.

Pòster I

Comas, F., Sureda, B., Motilla, X., Fullana, P., Del Pozo, M. M., González, S., Gelabert, Ll., Barceló, G., Miquel, A. i Moll, S. (2019). Cultura y prácticas escolares en el siglo XX [Presentació de pòster]. III Jornades de Recerca i Innovació Educativa de les Illes Balears, Palma, Espanya.

7. DISCUSSIÓ

El plantejament de la investigació, l'enfocament metodològic, així com les fonts utilitzades aporten una nova mirada historiogràfica en relació amb els col·legis religiosos, repercutint, en conseqüència, en els resultats que s'han obtingut i s'han exposat a l'apartat anterior. Per a comprendre amb més exactitud la transcendència que implica l'aproximació a la cultura d'aquests centres mitjançant l'esquema proposat, cal comentar alguns aspectes que poden generar debat i controvèrsia.

A fi d'emmarcar el plantejament de la investigació i l'enfocament metodològic aplicat, cal ressaltar una obvietat en relació amb la idiosincràsia d'aquests centres. L'escola privada i religiosa, com bé diu el seu nom, és “privada” i “religiosa”. En conseqüència, per a entendre la naturalesa d'aquests col·legis en tota la seva dimensió, és necessari anar més enllà de l'enfocament tradicional, superant les explicacions legislatives i pedagògiques que, si bé ens ajuden a aproximar-nos a l'objecte d'estudi, normalment sols ens donen informació sobre una de les seves activitats: l'escolar. D'acord amb les dades aportades, l'activitat empresarial i religiosa és, almenys, igual d'important per a explicar la dinàmica i la cultura d'aquestes institucions educatives. Aquest fet obliga a l'investigador historicoeducatiu a sortir de la seva “zona acadèmica de confort” i endinsar-se en altres camps de coneixement com la ciència econòmica (màrqueting, organització empresarial, direcció estratègica, inversió i finançament, etc.), la historiografia religiosa (evolució, estructura i funcionament de l'Església catòlica, dialèctica i discurs legitimador, etc.) i altres branques del saber emmarcades en les ciències socials (sociologia, etnografia, antropologia, etc.).

Pel que fa a les fonts utilitzades, cal detallar les implicacions que s'han derivat de la triangulació de “noves” fonts històriques aplicada en la investigació. En primer lloc, ha permès esquivar les restriccions per a accedir als arxius privats dels col·legis religiosos, ja que la majoria d'aquestes són custodiades de forma completa en arxius públics i familiars. En segon lloc, les fonts que s'han fet servir han resultat de gran utilitat per a submergir-nos en la quotidianitat de l'escola confessional, ajudant així a identificar a tots aquells elements que resulten cabdals per a comprendre la naturalesa genuïna d'aquests centres i la cultura que opera en el seu interior. En tercer i darrer lloc, la triangulació entre les diferents fonts i l'enfocament de l'objecte d'estudi des de distints angles ha ajudat a

contrastar i verificar les dades obtingudes, alhora que ha ajudat a qüestionar la imatge estereotipada i monolítica que durant molt de temps s'ha tingut envers l'escola privada religiosa.

El tractament i la presa en consideració de la subjectivitat inherent a les fonts consultades és un altre dels aspectes que cal comentar. La gran majoria dels testimonis històrics contenen una important càrrega subjectiva, la qual no resta valor a les fonts, ja que una correcta interpretació d'aquesta ens aporta grans quantitats d'informació en relació amb la vida quotidiana i la cultura escolar del passat. Així doncs, historiar la subjectivitat de les fonts, tot i no aportar un relat totalment fidedigne del passat, ajuda a aflorar tots aquells elements (mentalitats, idees, rituals, costums, intencionalitats encobertes, inconscient col·lectiu, etc.) que condicionen significativament la realitat escolar, independentment de la normativa i directrius oficials. Un exemple d'això és la història corporativa elaborada pels col·legis religiosos que, tot i no ser un relat exacte sobre el que passà a dins d'aquests centres i esdevenir una font subjectiva que dona resposta a uns interessos de part, ens ajuda a aproximar-nos a la seva política comercial i a l'ideal educatiu que perseguien aquests centres.

Cal fer menció també a les limitacions de l'estudi presentat. Elaborar una història sobre els col·legis religiosos sense la seva tutela i col·laboració directa –com s'ha fet en altres ocasions– té molts avantatges, però també implica una sèrie de carències. La dificultat per a consultar fonts provinents dels arxius particulars d'aquests centres és una d'elles. Tot i els esforços per a contrastar, triangular i enriquir la informació aconseguida durant el treball de camp, el dèficit pel que fa a dades i fonts institucionals pot induir a imprecisions i dificultar una visió més completa de les activitats i funcionament d'aquests centres. Per altra banda, és important recordar que el fet de tractar exclusivament centres escolars masculins, impedeix generalitzar de forma rotunda els resultats a tots els col·legis religiosos, ja que estaríem obviant l'educació femenina impartida per l'escola confessional, la qual es regia per unes dinàmiques i pautes pròpies que també s'han de prendre en consideració. Finalment, cal fer menció a tots aquells continguts que alguns testimonis orals comentaren *off the record* i que, a causa de la dificultat per contrastar-ho i la falta de tradició de la nostra disciplina per tractar-ho d'acord amb els estàndards acadèmics, no s'han mencionat a l'apartat de resultats. Ens referim a abusos sexuals, extorsions i maltractes físics i psicològics que s'han omès malgrat que, en el nostre parer,

són elements que s'haurien d'abordar, ja que també conformen el passat d'aquests centres i, en cas de ser certs, posaria en evidència l'enorme poder i influència que tingueren els col·legis religiosos durant l'època en qüestió.

En futures investigacions seria interessant donar resposta a les limitacions exposades anteriorment, entre les quals és destacable la referent a la incorporació dels col·legis femenins. El fet d'investigar conjuntament els centres masculins i femenins no tan sols afavoriria a crear un relat global i complet envers l'escola confessional, sinó que, a més a més, permetria continuar indagant envers l'aportació dels col·legis religiosos pel que fa a la construcció i desconstrucció dels arquetips de gènere existents. Per dur-ho a terme, resultaria enriquidor compartir models teòrics i metodològics amb altres disciplines com els estudis de gènere, els quals permetrien aprofundir en el paper que juguen les institucions escolars en la perpetuació d'uns models d'home i dona determinats. Finalment, mitjançant nous estudis, també seria aconsellable aprofundir en la qüestió relativa a l'enfocament metodològic esmentat anteriorment. Atès que s'ha constatat que l'activitat escolar no dona resposta a la totalitat de les funcions que exercien els col·legis religiosos, es podria encetar un debat envers si, en aquest àmbit d'estudi, el concepte de cultura escolar i el seu abast interpretatiu és massa reduït, limitant l'aproximació a aquests centres des d'una perspectiva holística. Així doncs, caldria plantejar-se la possibilitat d'explorar nous models interpretatius que tinguin en compte les cultures generades per l'activitat empresarial (cultura corporativa, cultura organitzacional, etc.) i l'activitat religiosa (cultura espiritual, carisma institucional, etc.), fet que ja ha estat contemplat en altres camps del coneixement.

8. CONCLUSIONS

Exposats els resultats i la discussió, cal indicar les principals conclusions a les quals hem arribat d'acord amb els objectius plantejats inicialment.

En primer lloc, s'ha evidenciat que en els col·legis religiosos operava una dinàmica i estructura interna que els diferenciava notablement de l'escola pública. El dia a dia d'aquests centres es regia per l'activitat de tres dimensions organitzatives: l'escola, el santuari i l'empresa. En conseqüència, el concepte de cultura escolar, el qual havíem considerat cabdal a la fase inicial d'aquesta tesi, ha resultat insuficient per a explicar la realitat que es viva a l'interior dels col·legis religiosos, ja que sols donava resposta a l'activitat duta a terme per una de les dimensions mencionades, l'escola. Per a enfocar de forma completa l'objecte d'estudi, ha estat necessari prendre en consideració també la cultura espiritual i la cultura corporativa que es derivaven de l'activitat religiosa i empresarial de les ordes i congregacions que regentaven les escoles confessionals. Així doncs, estem davant d'un model interpretatiu que concep la vida quotidiana de l'escola privada religiosa com una confluència entres distintes cultures, les quals interaccionen i donen com a resultat un ecosistema formatiu que desborda el temps, l'espai i els actors d'un centre escolar entès des d'una vessant convencional.

En segon lloc, s'ha de remarcar que la predominança que ostentaren els col·legis religiosos durant la Postguerra estigué condicionada per un conjunt de factors exògens i endògens. Pel que fa als condicionants exògens, és important destacar que la política educativa aplicada pel govern franquista de l'època esdevingué un factor clau, ja que atorgà un alt grau d'autonomia i llibertat d'acció a l'escola confessional. Les congregacions i ordes religiosos ho aprofitaren per a mantenir bona part de la seva tradició pedagògica i corporativa, esquivant el sotmetiment total als discursos, directrius i entramat simbòlic del flamant règim franquista. Per consegüent, d'acord amb les dades aportades en relació amb la simbologia i el currículum ocult d'aquests centres, durant els anys immediatament posteriors a la Guerra Civil, els col·legis religiosos gaudiren del marge d'actuació suficient per a conservar i desenvolupar la seva personalitat genuïna en un context sociopolític completament favorable. Un altre dels condicionants exògens que cal tenir en compte és l'ambient social de la Postguerra i la seva principal protagonista:

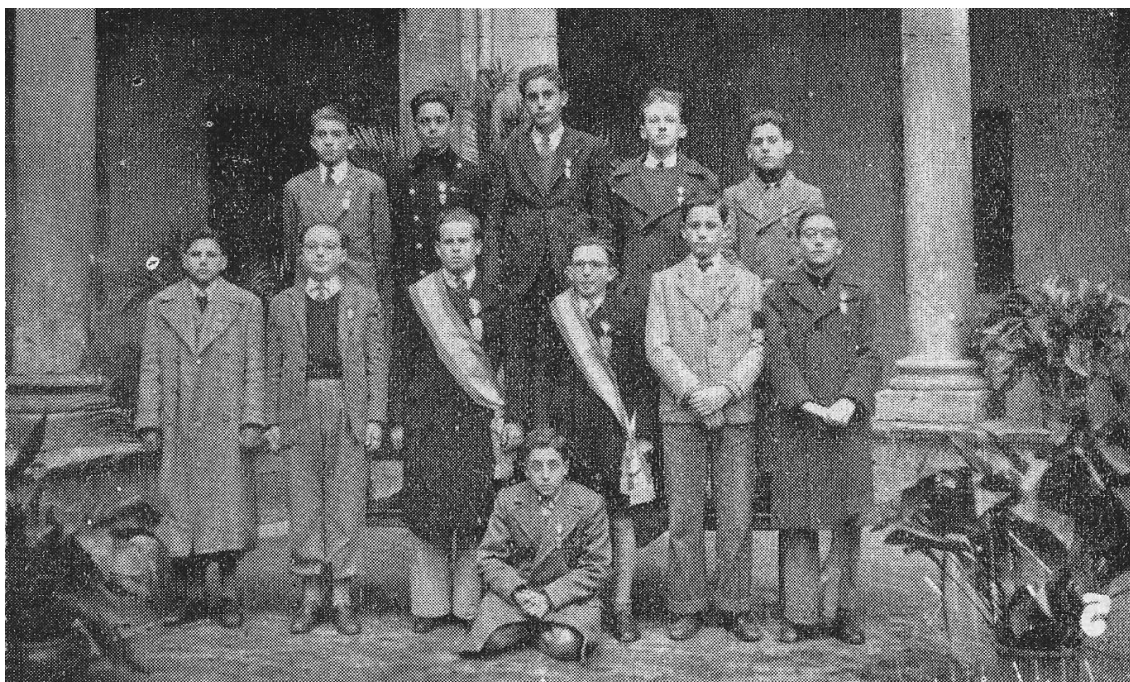
la por. Com en la majoria de les guerres, el bàndol vencedor, durant els anys posteriors al conflicte, ret comptes amb els qui són considerats vençuts. Així doncs, a l'Estat espanyol, el bàndol franquista perseguí, empresonà i executà als qui, segons el seu criteri, simpatitzaren amb el bàndol republicà. En aquest context, matricular els teus fills a un col·legi religiós allunyava possibles sospites envers la teva adhesió al nou règim, fet que es consolidava si, a més a més, participaves en les campanyes de donacions de l'escola, així com en el teixit associatiu del centre.

En relació amb els condicionants endògens, ha quedat palès que les dimensions organitzatives que conformaven els col·legis religiosos estaven dotats de distints instruments (associacions d'antics alumnes, revistes escolars, llibres commemoratius, activitats extraescolars, mites fundacionals, litúrgies religioses, marxandatge, història corporativa, etc.), els quals es posaven al servei d'un full de ruta corporatiu que perseguia objectius educatius, socials i comercials. Entre les distintes fites educatives que aconseguiren, destaca la implantació d'un model educatiu de prestigi basat en un delicat equilibri entre una modernitat curricular i tecnològica i una tradició social i religiosa. Quant als objectius socials que s'assoliren, cal subratllar la conformació d'una identitat col·lectiva i un sentiment de pertinença entre els membres de la comunitat educativa d'aquests centres. Els beneficis derivats de l'aplicació d'aquesta estratègia se sintetitzaven en la creació del subjecte "nosaltres" (alumnes, exalumnes, professors i famílies), clau per a la generació del capital social que esdevenia un dels principals actius i reclams publicitaris del col·legi: xarxes de col·laboració, contactes i relacions profitoses pel futur. Una altra de les fites socials que assoliren els col·legis religiosos fou la de modelar i emmotllar l'alumnat en una identitat masculina específica, la qual estava conformada, generalment, per un perfil academicolaboral elitista (s'orientava a l'alumnat a cursar estudis superiors tan universitaris com militars), una moral i cultura catòlica (amb els matisos propis de cada congregació) i, finalment, una orientació ideològica basada en el conservadorisme polític i el nacionalisme espanyol. Finalment, mitjançant la política comercial, els col·legis religiosos aconseguien finançar-se i diferenciar el seu producte tan de l'escola pública com de la resta de centres privats. Per fer-ho, utilitzaven un ampli ventall de mitjans publicitaris (publicacions periòdiques, actes públics, simbologia institucional, currículum ocult, etc.) que pregonaven de forma sistemàtica el valor afegit dels serveis oferts per l'escola privada religiosa.

En definitiva, podem concloure que en aquesta tesi doctoral s'han aportat nombroses evidències que demostren que els col·legis religiosos eren “més que una escola” i el fet d'historiar-los com a tal ha permès desemascarar els mecanismes que els atorgava aquesta naturalesa pròpia. Així mateix, s'ha provat que la predominança de la qual gaudí l'escola privada religiosa durant la Postguerra no és fruit d'una convergència casual i atzarosa de distints factors. Es tractava, doncs, d'un engranatge implacable que les companyies religioses dissenyaren a consciència amb l'objectiu últim d'assolir el control i el lideratge social en una època en què la repressió franquista esborrà qualsevol signe de competència provinent del laïcisme o l'obrerisme.

ANNEXOS

ANNEX 1: FOTOGRAFIA GRUP-CLASSE

Font: Arxiu Familiar Rafael Perera Mezquida, Col·legi de Montis-ion (Palma, 1942).

ANNEX 2: FOTOGRAFIA EQUIP DE FUTBOL

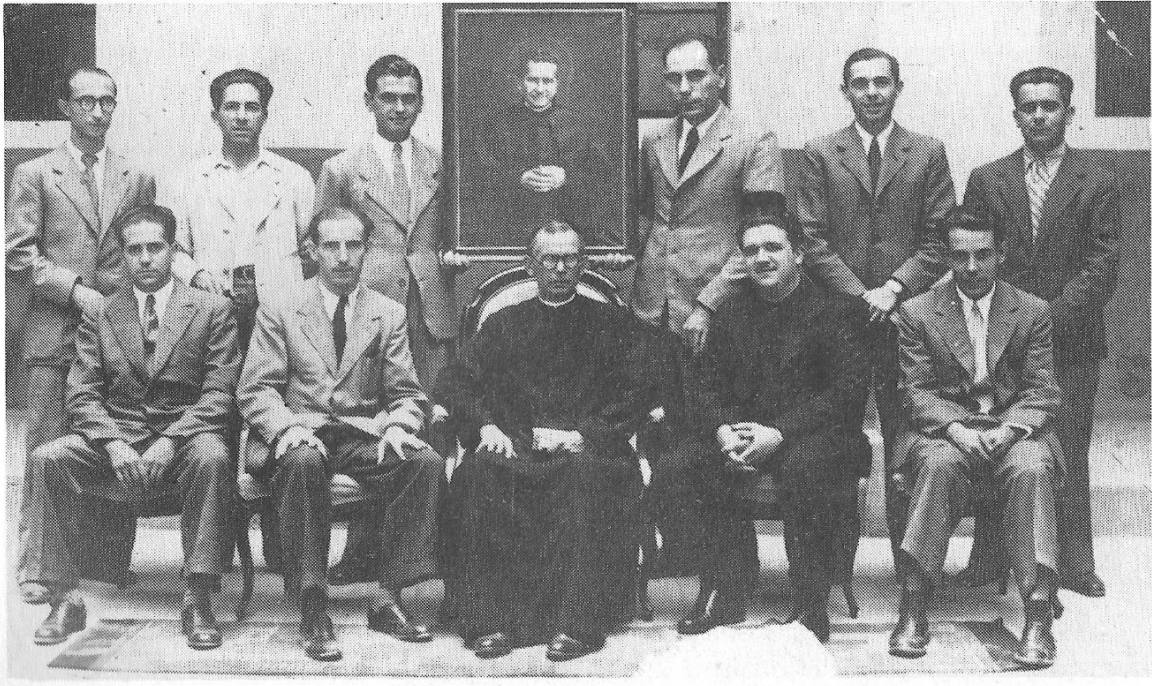
Font: Arxiu Familiar Alfredo Moll Tur, Col·legi de Sant Francesc de Sales (Ciutadella, 1944).

ANNEX 3: FOTOGRAFIA EXCURSIÓ

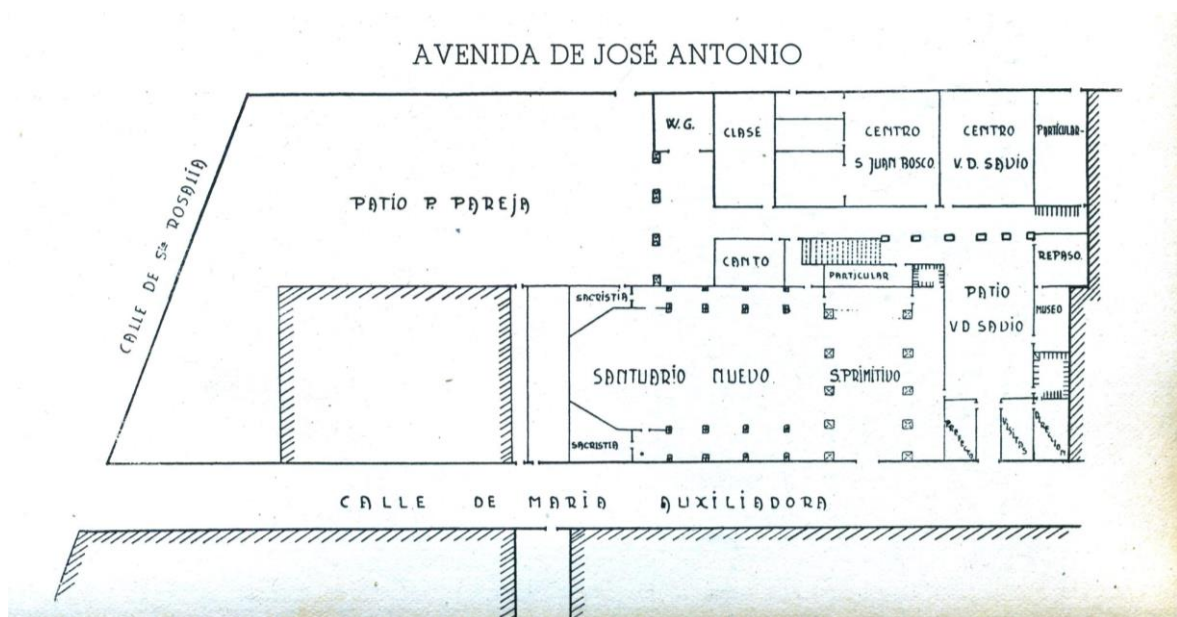
Font: Arxiu familiar Alfredo Moll Tur, Col·legi de Sant Francesc de Sales (Ciutadella, 1944).

ANNEX 4: TARGETA POSTAL JUNTA DIRECTIVA DELS ANTICS ALUMNES

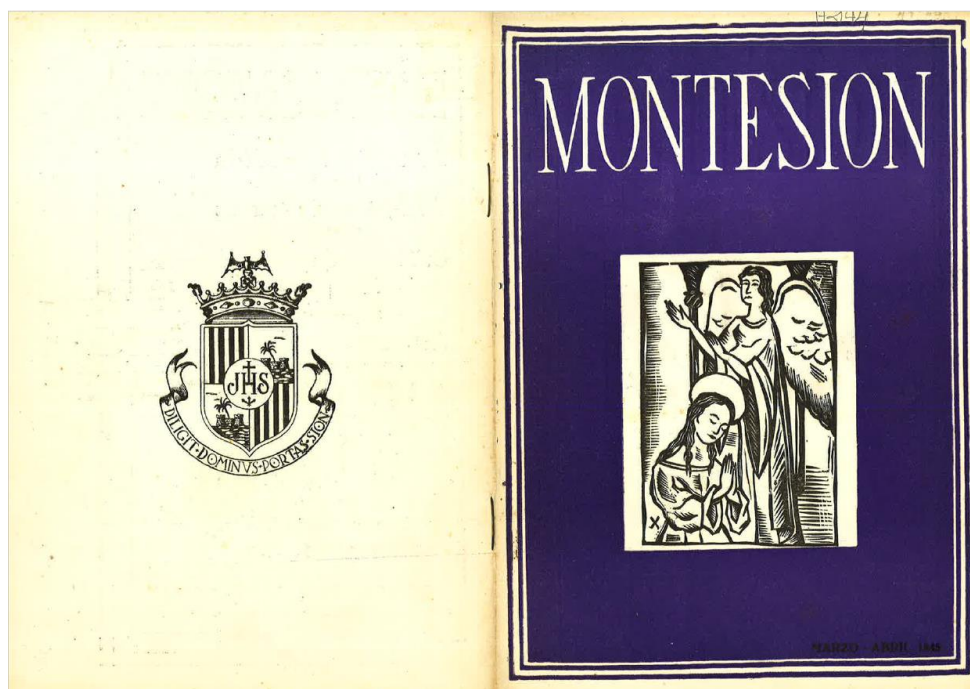
Font: Arxiu familiar Joan Bagur Franco, Col·legi de Sant Francesc de Sales (Ciutadella, 1943).

ANNEX 5: PLÀNOLS DE LES INSTAL·LACIONS ESCOLARS

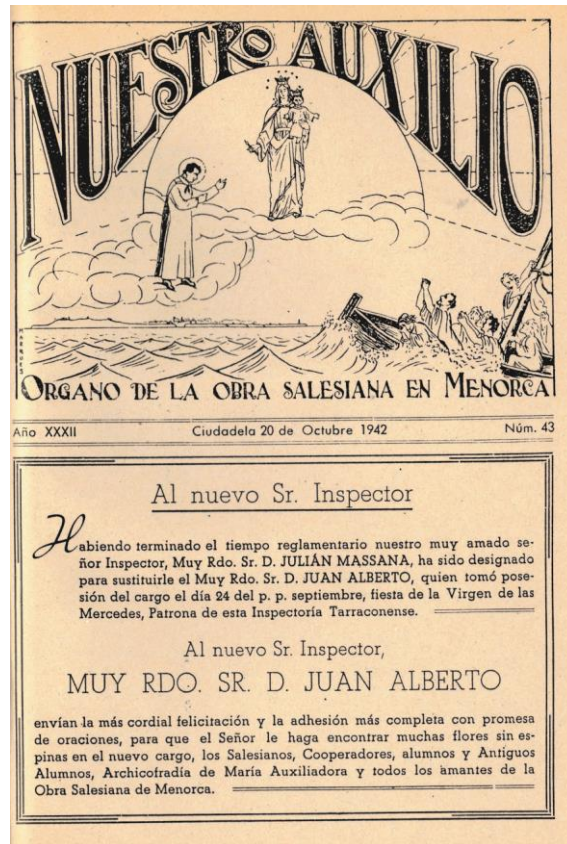
Font: Llibre *Cincuenta años de labor salesiana en Ciudadela de Menorca* (1899-1949), Col·legi de Sant Francesc de Sales.

ANNEX 6: PORTADA I CONTRAPORTADA REVISTA *MONTESIÓ*

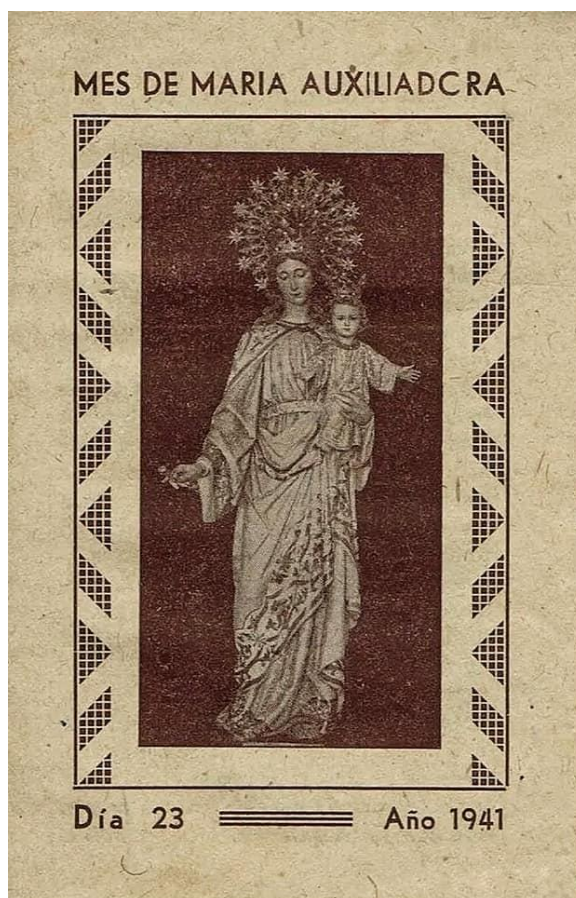
Font: Arxiu de la BFBM, Col·legi de Monti-sion (Palma, 1945).

ANNEX 7: PORTADA REVISTA *NUESTRO AUXILIO*

Font: Arxiu familiar Gabriel Julià Seguí, Col·legi de Sant Francesc de Sales (Ciudadella, 1942).

ANNEX 8: COL·LECCIONABLE DE MARIA AUXILIADORA

Font: Arxiu familiar Joan Bagur Franco, Col·legi de Sant Francesc de Sales (Ciutadella, 1941).

ANNEX 9: BUTLLETÍ DE QUALIFICACIONS

Mes de <i>Agosto</i> 1 ^a quincena															Puntuació		
Discipli- nas	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15		
Religión		8															
Latin		8	8	6	5	8	8	7									6
Léng. Lit.				7	6	4	2	7	6								6
Geo. Háb.			7					8									7
Metéorol.		10	8	4	7	5	7	5		10	7						7
Idioma										6							6
Ciencias			5							7							6,5
Conducta																	

Observaciones: *El alumno ha estado en el colegio...*

Inca 15 de *Agosto* de 194 *4*
El Director, El padre o tutor.

Padres. Para mayor eficacia de la labor del Colegio

Mes de <i>Agosto</i> 2 ^a quincena															Nota media			
Discipli- nas	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31		
Religión																		
Latin		6							7	7							7	
Léng. Lit.		7	7						7	7							7	
Geo. Háb.									5								6,2	
Metéorol.									7	8							7,3	
Idioma		10	9	9	7	8											9,5	
Ciencias		4															6	
Conducta		6	9							7							6,5	
		1								2								

Perdido en puntos de conducta: _____
id. puntualidad: _____
Suma anterior: _____
Total: _____

Inca 30 de *Agosto* de 194 *4*
El Director, El padre o tutor.

Padres. Para mayor eficacia de la labor del Colegio observen con sumo interés las notas de sus hijos.

Font: Arxiu familiar Guillem Massanet Tous, Col·legi de Sant Bonaventura (Artà, 1943).

ANNEX 10: REBUT EXPEDIT PEL PAGAMENT DE MATRÍCULA I SERVEIS

N° 226

Colegio de Nuestra Señora de Montesión
Calle de Montesión, 58 — Tel. 1238
PALMA DE MALLORCA

Mes *Febrero*

	Pesetas	Cts.
Enseñanza	<i>115</i>	
Estudio	<i>20</i>	
Desayuno		
Comida		
Merienda		
Violín		
Piano		
Dibujo		
Timbre		<i>15</i>
Total	<i>145</i>	<i>15</i>
Dto. <i>5%</i>	<i>7</i>	<i>25</i>
TOTAL	<i>152</i>	<i>40</i>

Recibimos de D. *Pedro Perera*

Pesetas *Ciento treinta y siete*
con 40 cts.

por los conceptos señalado sal margen, correspondientes a *los*
alumnos *Pedro y Rafael*

Palma, **11 FEB. 1944**
El Administrador,
Luis Fornas, Jr.

2000 IMP. T. IMPRES. MICO DE LORO F. TEL. 27.20

SOMINCO 51

Font: Arxiu familiar Rafael Perera Mezquida, Col·legi de Montesión (Palma, 1944).

ANNEX 11: CERTIFICAT ACCEPTACIÓ ETE

El que suscribe, José Luis Hernández Huerta, con DNI 07970637-X, Editor de la revista *ESPACIO, TIEMPO Y EDUCACIÓN*, con e-ISSN 2340-7263, DOI prefix 10.14516/ete, editada por FahrenHouse (Salamanca, España),

HACE CONSTAR que:

1. **Gabriel Barcelo Bauza** ha remitido a *ESPACIO, TIEMPO Y EDUCACIÓN* el artículo titulado *La práctica escolar en Menorca durante el franquismo*.
2. El citado artículo ha sido evaluado mediante el sistema de *pares ciegos* por personas especialistas en la materia y **aceptado** definitivamente para su publicación en el próximo número de la revista *ESPACIO, TIEMPO Y EDUCACIÓN* con disponibilidad de páginas.

Para que conste y surta los debidos y oportunos efectos, firmo el presente certificado,

Salamanca, 17 de mayo de 2020

A handwritten signature in black ink, appearing to be 'JLH', enclosed within a large, sweeping, handwritten oval or loop.

Fdo.: José Luis Hernández Huerta.

ANNEX 12: CERTIFICAT D'ACCEPTACIÓ IEC

Secció de Filosofia i Ciències Socials

Institut
d'Estudis
Catalans

Jaume GUILLAMET LLOVERAS, president de la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'Institut d'Estudis Catalans, institució acadèmica i científica (RD 3118/1976, de 26 de novembre), que té la seva seu principal al carrer del Carme, núm. 47, de Barcelona,

FAIG CONSTAR

Que la Secció Filosofia i Ciències Socials de l'Institut d'Estudis Catalans ha aprovat destinar 5000 euros del seu pressupost de lliure disposició de l'any 2022 per al projecte *PROJ0117 - L'Educació sota el Franquisme (1939-1978)*, els directors del qual són els senyors Josep González-Agàpito i Bernat Sureda i el qual participa i contribueix el senyor Sergi Moll.

I, perquè així consti als efectes oportuns, estenc aquest document.

JAUME
GUILLAMET
LLOVERAS -
DNI
40420884V

Digitally signed
by JAUME
GUILLAMET
LLOVERAS - DNI
40420884V
Date: 2022.05.16
09:53:24 +02'00'

Barcelona, 16 de maig de 2022

